

GERBIAMIEJI SKAITYTOJAI,

Paskutiniajame šių metų „Nepriklausomybės sąsiuvinių“ numeryje kviečiame susipažinti su keliais anksčiau menkai paliestais mūsų valstybingumo raidos aspektais. „Mūsų didieji“ toliau pristato Lietuvos Nepriklausomybės Akto signatarus, šįkart – vyskupą ir politiką Justiną Staugaitį. Įtvirtinant nepriklausomybę, o vėliau ir siekiant Lietuvos bažnytinės provincijos įsteigimo, atsiskleidžia šios asmenybės politiniai, diplomatiniai ir kiti talentai. Vyskupo paveikslą papildo ir praturtina numeryje skelbiamas jo 1933 m. vasario 16 d. pamokslas.

Vienas Lietuvos Respublikos Konstitucijos bendraautorių Juozas Žilys toliau plėtoja pirmųjų valstybingumo atkūrimo žingsnių analizę. Šįkart išsamiau aptariama naujos Konstitucijos būtinybę lėmusi 1988–1990 metų Lietuvos politinė ir teisinė aplinka, Laikinasis Pagrindinis Įstatymas ir jo raida, Aukščiausiosios Tarybos frakcijų kūrimasis, pristatomi parlamento sprendimai dėl naujos Konstitucijos rengimo bei jos iniciatyvos.

Rubrikoje „Iš Romualdo Ozolo palikimo“ – R. Ozolo rankraštinis tekstas „Nacionalinė valstybė: prigimtis ir paskirtis“. Jame autorius žvelgia į nacionalinės valstybės prigimtį ir principo lygmeniu mėgina apibrėžti jos esmę, santykį su tauta, demokratija, asmens teisėmis, nurodo esminius lygiaverčius išpareigojimus – saugoti šalies teritoriją ir tautos kultūrą su svarbiausiu jos elementu kalba. 2005 m. rašytame tekste pateikiama naujos Lietuvos politinės tikrovės – narystės ES ir su tuo susijusios valstybingumo transformacijos – kritika.

R. Ozolo pradėtas diskusijas nauja kokybe pratęsia „Mąstymuose“ skelbiami Vytauto Radžvilo ir Alvydo Jokubaičio pranešimai iš jaunimo sambūrio „Pro Patria“ Vilniaus universitete rengtos diskusijos „Europa po Europos Sąjungos?“ Juose analizuojama šandieninė Europos Sąjungos būklė: A. Jokubaičio žodžiais, įstrigusi lyg liftas tarp aukštų, o V. Radžvilo teigimu, faktiškai žlugusi kaip idėja, nors išlaikanti nebegyvybingą institucinę sąrangą. Kintančią Europos situaciją atvirai ir be politinio korektiškumo dogmų vertinantys pranešimai nubrėžia naujas lietuviškų politinių diskusijų ribas.

Moderniosios Lietuvos istorijos srityje leistino kalbėjimo ribas perbraižo ir Vytauto Sinicos straipsnis „Be ryto naktis“: Lenkijos okupuoto Vilniaus lietuvių gyvenimas“. Atkreipdamas dėmesį į Lietuvos istorijos moksle įsitvirtinusį abejingumą šiam laikotarpiui, autorius apžvelgia Vilniaus krašto lietuvių bendruomenės gyvenimo sąlygas, kultūrinę ir visuomeninę veiklą, okupacinio režimo represijas. Tekstas palydi unikalų istorinį liudijimą – lietuvių „Ryto“ švietimo draugijos mokytojo Vinco Makariūno atsiminimus iš Lenkijos koncentracijos stovyklos Kartūzų Berezoje.

„Paminėjimuose“ Juozas Banionis dar kartą – šįkart lietuvių išeivijos akimis – primena apie 1989 m. Gotlande vykusią Europos lietuvių studijų savaitę, atskleidžia Sąjūdžio ir VLIK'o bendradarbiavimo perspektyvą Lietuvos išsivadavimo procesuose. Ramūnas Bagdonas pateikia autentišką įvykių dalyvio pasakojimą apie pirmuosius Lietuvos parlamento žingsnius atkuriant diplomatinis santykius ir Lietuvos draugus Skandinavijos šalyse.

Numerio pabaigoje menotyrininkas Tomas Ivanauskas pristato fotografijos tyrinėtojų Margaritos Matulytės ir Agnės Narušytės monografiją „Camera Obscura: Lietuvos fotografijos istorija 1839–1945“. Dešimties metų tyrinėjimus talpinanti knyga mėgina nubraižyti pirmojo lietuviškos fotografijos šimtmečio žemėlapi laike ir erdvėje.

Redakcinė kolegija

MŪSŲ DIDIEJI

DANUTĖ BLAŽYTĖ-BAUŽIENĖ

JUSTINAS STAUGAITIS: VALSTYBININKAS IR POLITIKAS

2016 m. lapkričio 14 d. sukanka 150 metų, kai gimė Vasario 16-osios Akto signataras, Lietuvos Valstybės Tarybos ir trijų Lietuvos Respublikos Seimų pirmininkas bei vice-pirmininkas, pirmasis Telšių vyskupas Justinas Staugaitis. Šio teksto autorė nelinkusi kartoti jo biografijos – Justinas Staugaitis yra paskelbęs savo atsiminimus¹, išleista Stasio Vaitekūno monografija², paskelbta keletas vertingų straipsnių³, numatyta išleisti 2016 m. lapkričio 23 d. Lietuvos Respublikos Seime įvykusios jubiliejinės mokslinės konferencijos pranešimus. Straipsnyje aptariami tik dešimties metų laikotarpio – nuo 1917 m. Rugsėjo konferencijos iki Antrojo Seimo darbo pabaigos 1926 m. – kai kurie mažiau tyrinėti J. Staugaičio veiklos aspektai.

Lietuvos Valstybės Taryboje

Per Pirmąjį pasaulinį karą Lietuvą 1915 m. vasarą okupavo Vokietijos kariuomenė ir krašte įsteigė karinę administraciją. 1917 m. vasarą vis labiau aiškėjo, kad Vokietija karą pralaimi. Vokiečių administracija, siekdama išlaikyti kraštą kuo didesnėje savo priklausomybėje, pati zondavo situaciją ir rodė iniciatyvą dėl ateities derėtis su įvairių politinių nuostatų lietuvių inteligentais. Nuo 1916 m., būdamas Aukštosios Panemunės klebonu, J. Staugaitis dalyvaudavo įvairiuose inteligentų tiek tarpusavio pokalbiuose, tiek susitikimuose ir pasitarimuose su įvairaus lygio *Oberosto* pareigūnais Kaune ir Vilniuje. Jau viename pirmųjų susitikimų Kaune nusistatyta iš vokiečių valdžios reikalauti nepriklausomybės ir leidimo išsirinkti savo valdžią, kuri galėtų vesti derybas su kitomis valstybėmis⁴. Vokietijos padėčiai karo frontuose blogėjant, rugpjūčio 1–4 dienomis Vilniuje be valdžios leidimo susirinko per dvidešimt žmonių, pasivadinusių Organizaciniu komitetu ir nutarusių sukviesti po kelis atstovus iš visų apskričių ir išrinkti Lietuvos Tarybą (vokiečiai reikalavo vadinti Krašto Taryba). 1917 m. rugsėjo 18–22 dienomis vykusioje konferencijoje J. Staugaitis buvo išrinktas į šią dvidešimties žmonių Tarybą. Taryba iš konferencijos narių gavo pritarimą tautos vardu nustatyti santykius su vokiečių okupacine valdžia, o lapkričio mėn. – ir užsienio lietuvių organizacijų suteiktus įgaliojimus⁵.

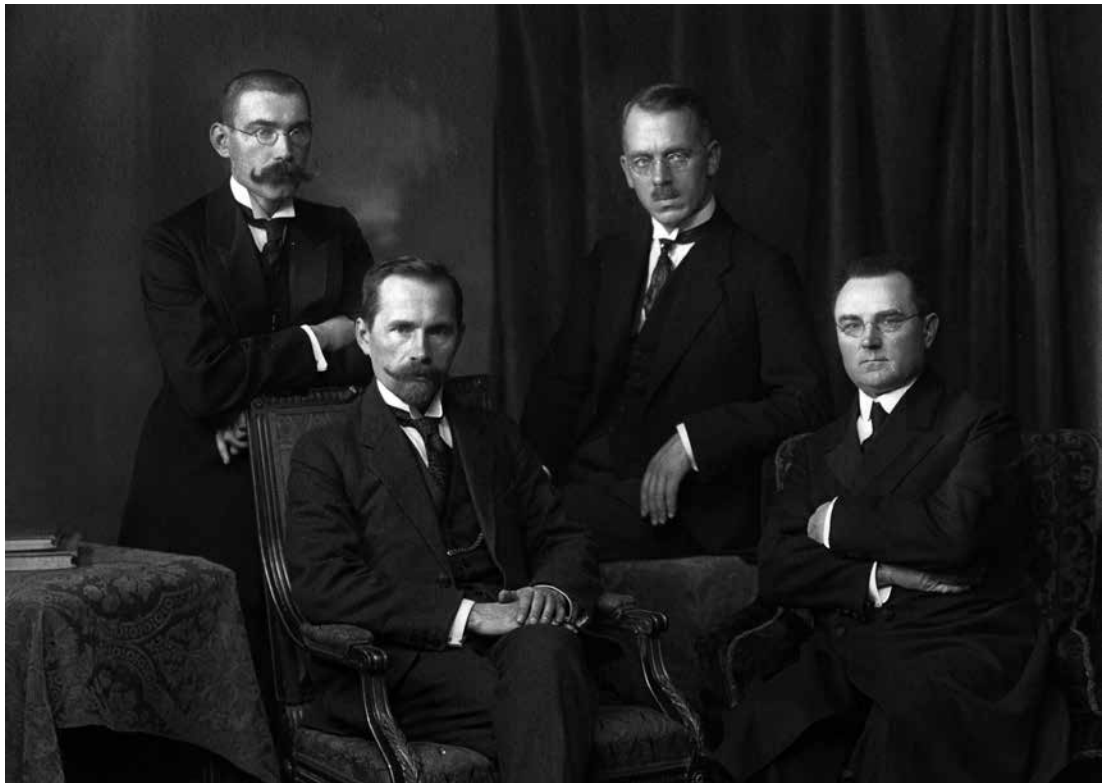
¹ Staugaitis J. *Mano atsiminimai*. 2 leid. Vilnius, 2006.

² Vaitekūnas S. *Justinas Staugaitis. Vyskupas. Politikas. Tautos dvasios ir valstybės puoselėtojas*. Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2011.

³ Arkivyskupo Juozapo Skvirecko atsiminimai ir traukimosi iš Lietuvos dienoraštis. Parengė Algimantas Katilius // *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 15, p. 637–674; Kunigo Justino Staugaičio visuomeninė veikla 1905–1915 metais // *Ten pat*, t. 31, p. 11–37; *Laukaitytė R. Justinas Staugaitis – politikas* // *Ten pat*, p. 39–48 ir kt.

⁴ Staugaitis J. *Mano atsiminimai*, p. 248–249.

⁵ Eidintas A. *Lietuvos Valstybės Tarybos 1917–1918 m. dokumentai* // *Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai. 1917–1918*. Vilnius, Mokslo, 1991, p. 9.

Lietuvos Valstybės Tarybos prezidiumas. Iš kairės: Antanas Smetona, Justinas Staugaitis, Jokūbas Šernas, Jurgis Šaulys. Autorius nežinomas. LCVA.

Lietuvos Taryboje J. Staugaitis buvo vienas diplomatiškiausių, kompromisų ieškojusių besiformuojančio Lietuvos politinio gyvenimo lyderių, nors kitų krypties atstovai, turėdami omenyje jo publicistinius tekstus, iš pradžių galvojo visiškai kitaip. Kompromisų siekis pasireiškė jau Rugsėjo konferencijos metu, kai J. Staugaitis pritarė siūlymui vietoj dviejų į Lietuvos Tarybą išrinktų kunigų įtraukti kairiųjų politinių srovių atstovus¹. Neabejotina, kad jis prisidėjo redaguojant du svarbius konferencijos dokumentus – memorandumus Šv. Tėvui Pijui XI ir Vokietijos kariuomenės generolui feldmaršalui Bavarijos princui Leopoldui. Pirmajame padėkojant Popiežiui už rinkliavų nukentėjusiems nuo karo lietuviams paskelbimą pasaulio bažnyčiose, trumpai užsimenama: „Norime taikos, per kurią tikimės atgauti savo tautos politikinių teisių /.../“². Antrajame memorandume prašoma patvirtinti Krašto Tarybą pažymint, kad „lietuviai tikisi, įtempę visas savo pajėgas, atstatyti tautiniais pamatais iš nauja Lietuvos valstybę“³.

Kitas svarbus J. Staugaičio nuopelnas – kompromisai 1918 m. Taryboje kilusios sausio krizės metu. Kadangi Bresto taikos derybose okupacinė vokiečių valdžia naudojo 1917 m. gruodžio 11 d. aktu, susaisčiusiu Lietuvą su Vokietija karine, muitų, susisiekimo ir pinigų sąjunga, tačiau net nemanė leisti kokių nors politinių permainų Lietuvoje, keturi Tarybos nariai iš jos pasitraukė ir pagrasino atsistatydinsią. Tuomet J. Staugaitis suabejojo, ar esąs tinkamas metas stabdyti prasidėjusius Lietuvos valstybės kūrimo procesus, ir pasiūlė formuluotę, kaip būtų galima išvengti Gruodžio 11-osios akte priimtų konvencinių įsipareigojimų Vokietijai: jei vokiečiai per tris savaites nepripažins Lietuvos nepriklausomybės, Taryba anuliuos visus jiems įteiktus savo pasižadėjimus⁴. Kaip tik po trijų savaičių buvo pasirašytas Vasario 16-osios aktas, kuriame nebeliko jokių užuominų apie konvencijas su Vokietija. Kiek prie to prisidėjo J. Staugaičio pasiūlymas, sunku pasakyti, tačiau tikėtina, kad trims savaitėms atidėjus apsisprendimą, buvo užfiksuota dešiniųjų politinės alternatyvos galimybė⁵, rastas kompromisas sugrąžinti į Tarybą keturis pasitraukusius kairiuosius jos narius. Tai, kad Vasario 16-ąją J. Staugaitis buvo išrinktas Tarybos vicepirmininku,

¹ Ten pat, p. 123.

² Lietuvos Taryba // Lietuvos aidas, 1917 m. rugsėjo 25 d., Nr. 7, p. 2.

³ Ten pat, p. 1.

⁴ Lietuvos Valstybės Tarybos protokolas, p. 190.

⁵ Laukaitytė R. Justinas Staugaitis – politikas // Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis, p. 41.

leidžia teigti, jog rengiant nepriklausomybės atkūrimo strategiją J. Staugaitis buvo vienas iš Tarybos lyderių.

Vasario 16-osios Aktas smarkiai paaštrino Tarybos santykius su Vokietija. Pastarosios politikai, kovo pradžioje pasirašę Bresto sutartį su Sovietų Rusija, skelbė, kad jokių pakitimų dėl Lietuvos valdymo nebus¹, tačiau po J. Staugaičio vadovaujamos delegacijos (dar įėjo Jurgis Šaulys ir Jonas Vileišis), kuriai buvo pavesta pranešti, kad Taryba sutinka su konvencijomis susaistytu pripažinimu, o valstybės pamatus nustatys demokratiškai išrinktas Steigiamasis Seimas, vizito į Berlyną vis dėlto Lietuvos nepriklausomybę pripažino.

Kelis 1918 m. mėnesius, numatydamą Vokietijos pralaimėjimą kare, Taryba ne tik transformavosi, stengdamasi išlikti besikeičiančiomis geopolitinėmis aplinkybėmis, nebūti paleista ar represuota, bet ir dirbo pozityvų valstybės kūrimo darbą – rengė valdžios institucijų bei savivaldybių steigimo planus. Buvo sudarytos kelios komisijos, turėjusios projektuoti valstybės valdžios ir savivaldybių įstaigas. J. Staugaitis kartu su Stanislovu Narutavičiumi buvo išrinkti Valsčių (vėliau pavadintos Administracijos) bei Sveikatos komisijų nariais. Darbštumu garsėjęs Staugaitis mažiau kaip per du mėnesius sudarė būsimos valstybės valsčių sąrašą, vėliau panaudotą kuriant savivaldos institucijas. Tarybos nariai pasiskirstė apskritys, kuriose jie organizuotų vietos valdžią: parinktų ir pateiktų Tarybai po tris kandidatus į apskričių viršininko pareigas. J. Staugaičiui teko Marijampolės, Seinų, Augustavo ir Suvalkų apskritys². Tačiau okupacinė valdžia nedavė leidimų važinėti po apskritys, leido tik į Vilnių, į Tarybos posėdžius, todėl šių planų teko atsisakyti. Vasaros pabaigoje Prezidiumas, iš karto net neinformuodamas visos Tarybos, ėmė kurti vykdomosios valdžios užuomazgų – departamentų – projektus, vėliau jau Tarybos sudaryta komisija parengė šių departamentų nuostatus. Iš nuostatų matyti, kad departamentai turėjo užsiimti ir konvencijų su Vokietija parengimo reikalais. Teisės istoriko Mindaugo Maksimaičio nuomone³, kai kurie Tarybos nariai konvencijas su Vokietija laikė neišvengiamomis, tačiau jas galima vertinti ir kaip pastangas siekti vokiečių pritarimo steigiamiems departamentams. Departamentų direktorius buvo pavesta skirti Prezidiumui, o kitus aukštuosius tarnautojus jame tvirtinti⁴. Tačiau šis projektas įgyvendintas nebuvo – okupacinė vokiečių administracija departamentų steigti neleido, galiausiai sumanymui įgyvendinti negauta pinigų. Tarp Tarybos ir karinės okupacinės administracijos kilusi įtampa nulėmė tai, kad nuo 1918 m. liepos 30 iki spalio 30 d. Tarybos visuma nesirinko, visas kontaktų su vokiečiais krūvis teko Prezidiumui.

Laikui bėgant aiškėjo, kad visus šiuos planus bus galima pamažu įgyvendinti. 1918 m. spalį J. Staugaitis su delegacija Berlyne lankėsi jau siekdamas nepriklausomybės pripažinimo be jokių sąlygų. Įvykių eiga rodė, kad Taryba turi potencialo tapti visaverte valdžios ir valdymo institucija, kurioje ir apie kurią koncentruotųsi kitų būsimų valstybės įstaigų užuomazgos. Nors Taryba kol kas jokių įstatymų neleido, 1918 m. antrojoje pusėje jau aiškiai jautėsi jos virsmas įstatymų leidybos įstaiga, o Prezidiumas išsyk vykdė dvi funkcijas – Tarybos vadovo ir laikinos vykdomosios valdžios. Pradėtas kurti aparatas – priimami į darbą raštininkai, mašininkės, buhalteriai ir kt. Tas labai pasitarnavo ėmusis tiesioginio valstybės kūrimo darbo – Taryba tapo centrinio valstybės aparato pradžia.

Paprastiems žmonėms mažai matomi Tarybos darbo rezultatai kėlė neveiklumo ir nuolaidžiavimo vokiečiams įspūdį. Ypač priešiška buvo priimtas liepos 11-osios nutarimas dėl konstitucinės monarchijos paskelbimo ir vokiečių karaliaus pakvietimo. Iš Tarybos pasitraukus keturiems kairiesiems jos nariams, visas Tarybos darbas pakrypo dešinėn⁵. Taryba atstovavo nebe visam visuomenės politiniam spektrui, o tik dešiniosioms jėgoms. Šis skilimas vėliau neabejotinai prisidėjo prie parlamentinės santvarkos trapumo. Tačiau tuo metu skilimas tik padidino Taryboje likusių narių atsakomybę.

¹ Vaitekūnas S. Justinas Staugaitis: Vyskupas. Politikas. Tautos dvasios ir valstybės puoselėtojas, p. 225.

² Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai, p. 165.

³ Maksimaitis M. Mažoji konstituantas. Lietuvos taryba atkuriant valstybingumą. Vilnius, Justitia, 2011, p. 148.

⁴ Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai, p. 312–313.

⁵ Maksimaitis M. Mažoji konstituantas. Lietuvos taryba atkuriant valstybingumą, p. 165.

Lietuvos valstybės veikėjai Berlyne. Sėdi (iš kairės): Justinas Staugaitis, Antanas Smetona, Konstantinas Olšauskas; stovi: Jokūbas Šernas, Jurgis Šaulys, Juozas Purickis, Vilius Gaigalaitis, Martynas Yčas, Augustinas Voldemaras. 1918 m. spalio. Autorius nežinomas. LCVA.

Vokietijos pralaimėjimui tapus akivaizdžiu, Valstybės Taryba vis atkakliau ėmė reikalauti leidimo steigti diplomatinės savo atstovybės, pirmiausia Vokietijoje, sudaryti Vyriausybę, spręsti sienų ir finansų problemas, organizuoti ginkluotąsias pajėgas¹. Pačioje Taryboje atsisakyta kviešti Urachą ir spalio 29 – lapkričio 2 d. imtasi priiminėti pirmąją modernios Lietuvos valstybės istorijoje Laikinąją Konstituciją – Pamatinius dėsnius. J. Staugaitis diskusijoje pasisakė kelių kartus². Pagal šiame dokumente užfiksuotą valdžios institucijų sutvarkymą Prezidiumo nariai liko dirbti toliau, tik iki priimant antrąją Laikinąją Konstituciją pavadinti prezidentu ir viceprezidentais. Pagal šią Konstituciją buvo įsteigta ir vykdomoji valdžia, sudarytas Augustino Voldemaro vadovaujamas pirmasis Ministrų kabinetas.

Sparčiai kintanti geopolitinė situacija privertė Valstybės Tarybą ir Vyriausybę pasitraukti iš Vilniaus į Kauną. Čia 1919 m. sausio 15–22 d. įvyko kairiųjų partijų inicijuota Antroji Lietuvos valstybės konferencija. J. Staugaitis joje perskaitė Valstybės Tarybos pranešimą, paaiškindamas motyvus, kuriais Taryba vadovavosi atlikdama visuomenės prieštaringai vertinamus darbus: „Besvarstydami konvencijų klausimą, Tarybos nariai turėjo omenyje taikos konferenciją, kuri galutinai nustatys senųjų ir naujųjų valstybių santykius. Buvo manoma taip: jei Vokietija liks apgalėta, tai žinoma, ir visos jos išspausťos sutartys turės griūti, kaip kad dabar, matome, griuvo visa Brastos sutartis. Jei Vokietija laimės, tai vis tiek Lietuvos nepaleis iš savo rankų. Mums tuomet buvo svarbu išeiti politikos rėkon.“³ Kairiesiems atstovams siūlant ne papildyti, o perrinkti Tarybą, J. Staugaitis priminė, kad 1917 m. ji gavo mandatą veikti iki Steigiamojo Seimo, o jos perrinkimas reikštų, kad visa pradedama iš naujo, gi užsienyje toks veiksmas galėtų būti traktuojamas net kaip perversmas⁴. Konferencijos dalyviai nubalsavo už Tarybos papildymą, o ne jos perrinkimą.

¹ Ten pat, p. 169.

² Lietuvos Valstybės Tarybos protokolas, p. 349.

³ Antroji Lietuvos valstybės konferencija. Kaunas, 1919, p. 7, 10–11. Perspausdinta: Naujoji Romuva, 1937, Nr. 16, 17.

⁴ Antroji Lietuvos valstybės konferencija, p. 18.

Taryba papildyta penkiais naujais nariais, sustiprinusiais ir šiaip jau nesilpnas J. Staugaičio atstovaujamos politinės jėgos – krikščionių demokratų – pozicijas¹.

Tuo metu, esant ypač sudėtingai padėčiai dėl bolševikų skverbimosi, Tarybos Prezidiumo sutikimu ir visos sudėties pritarimu buvo priimti du ypač svarbūs konstitucinės reikšmės nutarimai: dėl Valstybės Tarybos Prezidiumo parašo ir Ministrų kabineto teisės leisti laikinuosius įstatymus². Pirmasis reiškė, kad Prezidiumo nutarimams užtenka vieno arba dviejų jo narių parašų, antrasis – kad Kabinetas priimtus įstatymus teikia artimiausiai Tarybos sesijai patvirtinti. Tačiau pirmuoju punktu nustatyta tvarka galiojo vos tris mėnesius, ir J. Staugaičiui kokių nors reikšmingų darbų nuveikti neteko. Kabinetas plačiai naudojosi jam suteikta teise leisti laikinuosius įstatymus, mažai rūpindamasis jų patvirtinimu Taryboje. Akivaizdų Tarybos įtakos mažėjimą J. Staugaitis aiškino tuo, kad joje nebuvo atstovaujamos kairiosios partijos. Baigiantis 1919-iesiems jis rašė, kad jeigu valdžiai būtų labiau rūpėjęs parlamentinės institucijos atstovavimas, derėjo įdėti daugiau ir labiau regimų pastangų kairiesiems į ją pritraukti, o ne Tarybą apskritai ignoruoti³.

1919 m. balandį priėmus naują Laikinąją Konstituciją, įsteigusią Prezidento instituciją ir prezidentu išrinkus Antaną Smetoną, buvo perrinktas ir Prezidiumas: pirmininkas, vicepirmininkas ir sekretorius. Tad J. Staugaitis liko vienintelis Prezidiumo vicepirmininkas. Sykiu pasikeitė ir Prezidiumo statusas – jis tapo nebe kolektyvinis valstybės vadovas, o gana kukli pačios Tarybos institucija. Dar kartą perrinkus Prezidiumą 1919 m. gruodžio 1 d., J. Staugaitis šias pareigas ėjo iki Steigiamojo Seimo sušaukimo ir buvo vienas iš dešimties Valstybės Tarybos narių, išrinktų į Steigiamąjį Seimą.

Lietuvos valstybės parlamente

Justinas Staugaitis buvo renkamas Steigiamojo Seimo, I ir II Seimų nariu. Į Steigiamąjį Seimą jis kandidatavo Krikščionių demokratų partijos, į I ir II Seimus – Ūkininkų sąjungos sąrašuose, tačiau skirtingose apygardose – atitinkamai Marijampolės, Telšių ir Kauno. Jo politinio svorio augimą liudija vieta rinkimų sąrašuose: šeštas, trečias, antras. Nors buvo žinomas krikščionių demokratų veikėjas, vienas pagrindinių šios partijos politinės linijos formuotojų, J. Staugaitis neįėjo nei į LKDP, nei į Ūkininkų sąjungos centrinius valdymo organus, t. y. išlaikė tam tikrą distanciją su „grynąja“ politika⁴.

Steigiamajame Seime J. Staugaitis buvo renkamas antruoju, vėliau – pirmuoju vicepirmininku, dirbo Konstitucijos ir Redakcijos komisijose; I Seime – vicepirmininku ir antruoju vicepirmininku, dirbo Užsienio reikalų ir Statuto komisijose; II Seime – dviejų sesijų pirmininku bei keturių vicepirmininku, dirbo Užsienio reikalų, Statuto ir Švietimo komisijose, kurį laiką – ir Redakcijos komisijoje. Jam pravertė Valstybės Taryboje įgyta patirtis – per kelias dienas išstudijavęs statutą, vicepirmininkas pirmuosiuose Steigiamojo Seimo posėdžiuose daug laiko skyrė aiškindamas parlamentines procedūras naujiesiems politikams. Pasitaikydavo, apsirikdavo ir pats, tačiau nevengdavo prisipažinti klydęs, stengdavosi įstatymų leidybos darbą grąžinti į tiesias vėžes.

Su konstitucinėmis problemomis susijusi pirmoji J. Staugaičio kalba Seime. Svarstant Laikinosios Konstitucijos projektą, jis parėmė Prezidento institucijos reikalingumą, kuriai priešinosi kairieji – valstiečių liaudininkų blokas ir socialdemokratai: „Respublikų pasauly yra daug, bet be prezidentų nedaug, ir nežinia, ar dar jos apseis be prezidento, kaip Latvian ir Estai.“⁵ Oponentams Prezidento institucijos nereikalingumą motyvuojant išlaidų mažinimu pavedus Prezidento pareigas eiti Seimo pirmininkui, J. Staugaitis atsakė, kad „reprezentacijos išlaidos visada bus, ar pirmininkas eis prezidento pareigas, ar ne. Reprezentacijai sumos turi būti asignuojamos.“

Net septyniuose posėdžiuose J. Staugaitis kalbėjo svarstant pirmąją nuolatinę Lietuvos valstybės Konstituciją. Pagrindinį įstatymą jis apibūdino kaip, pirma, visų valstybės

¹ Maksimaitis M. Mažoji konstituenta. Lietuvos taryba atkuriant valstybingumą, p. 264.

² Ten pat, p. 267.

³ Meškus [J. Staugaitis]. Kokios mums dabar reikia valdžios // Laisvė, 1919 m. spalio 11 d.

⁴ Laukaitytė R. Justinas Staugaitis – politikas, p. 45.

⁵ Steigiamojo Seimo darbai. 7 posėdis, 1920 05 26.

Lietuvos Prezidentas Aleksandras Stulginskis trečiojoje Žemės parodoje. Už jo Juozas Tūbelis ir Seimo pirmininkas Justinas Staugaitis. Kaunas. 1924 m. Autorius nežinomas. LCVA.

įstatymų pamatą, antra, kaip piliečių teisių garantijų rinkinį. Jis toliau plėtojo Prezidento institucijos reikalingumą ir laikėsi nuomonės, kad Prezidentas turėtų būti labiau nepriklausomas nuo Seimo, todėl „būtų gera, jei Prezidentą rinktų ne Seimas, kaip čia projekte yra, bet kad jį rinktų visa tauta“, be to, kad jo kadencija nesutaptų su Seimo. J. Staugaitis laikė, kad kairiosios partijos Prezidento institucijos nenori ne tiek dėl jos pačios, kiek dėl tas pareigas užėmusio asmens (A. Smetonos – D. B.-B.)¹. Diskusijose dėl Konstitucijos J. Staugaitis pasirodė kaip nuoseklus ir kibus polemistas (ne veltui nuo Seinų seminarijos laikų tuo domėjosi), išimenaš oponentų logines klaidas, gebąs racionaliai įrodinėti, o kartais ir sąmojingai atsikirsti.

Steigiamajame Seime svarstant pradedamųjų mokyklų įstatymą, J. Staugaitis pasakė vieną svarbiausių kalbų, kurioje išdėstė savo giliai apmąstytą požiūrį į tikybos dėstymo vietą mokyklose. Pažymėjęs, kad kalbės ne frakcijos vardu, savo poziciją jis suformulavo taip: „Vienas idealų, mano supratimu, yra sąžinės laisvė. /.../ Sąžinės laisvė paliks tik tada, jeigu tėvai mokins savo vaikus taip, kaip jų tikybiniai reikalavimai geidžia; todėl ir mokykloje, jei tėvai reikalauja, turi būti tikyba. Žinoma, atvirkščiai, jeigu kas reikalauja, kad jo vaikas nebūtų tikybos mokomas, tai jis turi būti atleidžiamas nuo tų pamokų.“ Polemizuodamas su socialdemokratais, dažniausiai su Vincu Čepinskiu, jis teigė, kad pasaulėžiūros klausimais lemiamas turi būti tėvų vaidmuo. J. Staugaitis pritarė, kad būtų steigiamos privačios mokyklos, valstybė joms turėtų teikti finansinę paramą, „nes kitaip tėvai turėtų mokėti dvigubą mokestį: vieną valstybės, o kitą šitai privatinei mokyklai išlaikyti“. Replikuodamas kažkurio iš kairiųjų atstovų pasisakymui, kad religija ugdo fanatikus, jis atsakė: „Gal kas ir fanatiku pasidarys, kas klaidingai religiją supras, kas gerai supras, fanatiku nebus.“² Šiek tiek vėliau jis tas pačias mintis išplėtojo svarstant Konstitucijos projektą³.

J. Staugaičio nuomone, už dvasininkų darbą rūpinantis tikinčiųjų piliečių poreikiais valstybė turėtų tam tikrais atvejais atlyginti. Antai svarstant Vidaus reikalų ministerijos etatus, jis rėmė pasiūlymą mokėti nedideles sumas ne tik katalikų, bet ir kitų tikybų dvasininkams, šv. sakramentais aptarnaujantiems tikinčiuosius ligoninėse⁴. Dėl Užsienio reikalų

¹ Ten pat, 176 posėdis, 1922 02 24; 184 posėdis, 1922 03 17; 185 posėdis, 1922 03 22; 218 posėdis, 1922 07 18.

² Ten pat, 78 posėdis, 1921 04 08.

³ Ten pat, 176 posėdis, 1922 02 24.

⁴ Ten pat, 62 posėdis, 1921 02 11.

ministerijos etatų jis laikėsi nuomonės, kad jei yra valstybės atstovybė prie Vatikano, tai ir ministerijoje turi būti atitinkamas asmuo, besirūpinantis tais klausimais¹.

Kai buvo teikiamas savivaldybių rinkimų įstatymas, J. Staugaitis ne tik prašė įrašyti straipsnį, kuriame būtų numatyta bausti tuos, kurie jiems nepatinkamų asmenų sąmoningai neįtraukia į rinkėjų sąrašus, bet ir pageidavo, kad „rinkimai negali būti šeštadieniais ir šventadieniais“². Jis oponavo liaudininkų nuostatai savivaldybes rinkti kas dvejus metus, palaikydamas trejų metų rinkimų ciklą: „Kai keičiasi nuolat veikėjai, darbas negali gerai eiti.“³

1920 m. liepą svarstant Seime karo padėties įvedimo klausimą, J. Staugaitis replikavo Steponui Kairiui, siūliusiam remtis visuomenės sąmoningu įsijungimu į krašto gynybą: „Neabejoju kad rusai dabar mato Lenino pavojų ir 90 proc. gailisi, kad davė išgalėt bolševikams, bet jau vėlu. Taip pat ir mūsų visuomenė supras nelaimę jai įvykus, bet nesugebės jos numatyti.“⁴

Po I Seimo rinkimų paaiškėjo, kad J. Staugaitis yra vyriausias išrinktas atstovas (Seimas pradėjo darbą jo 56-ojo gimtadienio išvakarėse), todėl jam teko garbė ir pareiga pradėti pirmąjį Seimo posėdį. Kalboje akcentuoti du dalykai: kad Seimas turėtų daugiau laiko ir jėgų skirti socialinio teisingumo įtvirtinimui priimamuose įstatymuose, kad „ligonis, kad darbininkas, žodžiu, kad visi tie, kurie globos reikalingi, kuo greičiausiai rastų sau atitinkamos pagalbos“, kad valstybė skirtų daug dėmesio švietimui – kad „kiekvienas Lietuvos vaikas būtina rastų sau vietos mokykloje“⁵. Nesutarant dėl vietų Prezidiume, J. Staugaitis pirmininkavo dar dviem Seimo posėdžiams, vėliau buvo išrinktas jo vicepirmininku, taip pat priklausė Užsienio reikalų komisijai. Daugiausia dėmesio šiame trumpai veikusiame Seime jis skyrė Seimo statutui parengti, tačiau darbo užbaigti nespėjo, nes 1923 m. kovo 13 d. I Seimas buvo paleistas.

II Seime J. Staugaitis dirbo Komisijų, Užsienio reikalų, Statuto ir Švietimo komisijose, kurį laiką – ir Redakcijos komisijoje, tačiau, neišlikus komisijų medžiagai, apie tą darbą žinių beveik nėra. 1923 m. liepos 10 d. 52 atstovų balsais jis buvo išrinktas Seimo pirmininku, juo perrinktas ir antrojoje sesijoje, vėliau penkis kartus buvo renkamas pirmuoju vicepirmininku⁶. Paprastai pirmininkaudavo priešpietiniams posėdžiams, pirmininkaudavo griežtai, dažnai primindavo atstovams procedūrinius dalykus, Seimo statutą. Liaudininkų atstovas Zigmas Toliušis jį laikė „griežčiausiu iš visų Seimo pirmininkų“⁷.

II Seimo diskusijose J. Staugaitis nedalyvavo, sakydavo oficialias kalbas valstybės švenčių progomis. Būdinga, kad jis kalbėdavo ne vien apie laimėjimus, bet nenutylėdavo ir problemų. Apžvelgiant J. Staugaičio parlamentinį kelią nesunku pastebėti, kad jis nebuvo iš viešumą mėgusių politikų, pasisakydavo trumpai, tačiau svariai. Laikui bėgant jis vis rečiau išsakydavo savo nuomonę diskutuojamu klausimu. Matyt laikė, kad jo įsipareigojimas tautai įvykdytas, kad dera grįžti prie dvasininko priedermių.

Diplomatijos labirintuose

Tiek Valstybės Tarybos, tiek Seimų laikais J. Staugaičiui pavyko suderinti politinę veiklą ir dvasininko pareigas dalyvaujant derybose dėl valstybės pripažinimo ir santykių su Šv. Sostu sureguliuavimo. Ypač įspūdinga buvo 1919 m. vidusvasario kelionė į Paryžiaus taikos konferenciją, o iš ten – į Romą, į Vatikaną.

Istorikės Aldonos Gaigalaitės pasakojimu, Prancūzijos Užsienio reikalų ministerijos 1919 m. liepos 7 d. Baltijos komisijos posėdis faktiškai tapo Lietuvos klausimų svarstymu. Baltijos posėdžiui pirmininkavo anglas Esmė Hovardas (Esme Howard), dalyvavo net trylika didžiųjų valstybių atstovų bei komisijos narių. J. Staugaitis buvo vienas iš penkių delegacijos narių, tačiau būtent jį posėdžio pirmininkas paprašė pateikti žinių apie Lietuvos ekonominę, politinę ir karinę padėtį, nes jis neseniai buvo atvykęs iš Lietuvos. J. Staugaitis pažymėjo, kad kraštą valdo lietuvių valdžia, baigiamas kurti administracinis aparatas.

¹ Ten pat, 68 posėdis, 1921 03 03.

² Ten pat, 57 posėdis, 1921 01 25.

³ Ten pat, 30 posėdis, 1920 07 23.

⁴ Ten pat, 71 posėdis, 1921 03 11.

⁵ I Seimo stenogramos. 1 posėdis, 1922 11 13.

⁶ Laukaitytė R. Staugaitis Justinas // Lietuvos Respublikos Seimų narių biografinis žodynas. T. 3. Vilnius, 2007, p. 486–487.

⁷ Cituota pagal: Laukaitytė R. Justinas Staugaitis – politikas, p. 45.

Lietuvos vyskupai Romoje pas popiežių Pijų XI. 1928 m. balandis. Autorius nežinomas. LCVA.

E. Hovardo paklaustas, ar ji savo jėgomis gali palaikyti tvarką, J. Staugaitis atsakė, kad jau šiuo metu ji tai daro, todėl vidaus problemoms spręsti nereikia jokios pagalbos ar kariuomenės. Ministrų kabinetas koalicinis, vyriausybę sudaro visos partijos. Jos kartu su nepartiniais siekia vieno bendro tikslo – Lietuvos nepriklausomybės. Tam siekiui pritaria ir vyriausybėje dalyvauja didžiausių tautinių mažumų atstovai. E. Hovardui paklausus, ar galima į Lietuvos valdžią žiūrėti kaip į atstovaujančią kraštui ir turinčią jo pasitikėjimą, J. Staugaitis atsakė vienu žodžiu: „Taip“. Panašiai lietuviams palankiai pasisakė JAV misijos Lietuvoje vadovas plk. leit. Varvikas Grynas (Warwik Greene). Tačiau bendra išvada Lietuvai buvo nepalanki dėl rusų politinio pasitarimo įtakos. Lietuvos likimas buvo tebesiejamas su Rusijos likimu¹.

Iš Paryžiaus A. Voldemaro įpareigoti J. Staugaitis ir kun. Pijus Aleksandras Grigaitis nuvyko į Romą ir pabandė *de facto* užmegzti diplomatinis ryšius su Šventuoju Sostu². Liepos 16 d. juos priėmė pats Šv. Tėvas ir jo Valstybės sekretorius kardinolas Pietras Gasparis (Pietro Gasparri). Aukščiausiems Vatikano pareigūnams buvo įteiktas specialus memorialas, kurį sudarė keturi pageidavimai: 1) lenkų šeimininkavimas Lietuvos bažnytniame gyvenime /.../ yra pragaištingas ir nepakenčiamas; 2) Lietuva nori sudaryti atskirą bažnytinę vienetą arba provinciją; 3) tos provincijos centru turėtų tapti Vilnius su arkivyskupu metropolitu; 4) Lietuva prašo atskiros nuo Lenkijos Šventojo Sosto diplomatinio atstovo sau. P. Gasparis atsakė, kad lietuvių iškeltos problemos yra sudėtingos ir iš esmės galės būti sprendžiamos tik po to, kai galutinai bus nustatytos atkurtosios Lietuvos valstybės sienos ir Lietuvos Respublika gaus tarptautinę juridinę pripažinimą³.

J. Staugaitis, prisidėdamas prie Lietuvos diplomatų pastangų, mėgino siekti, kad Vilniaus vyskupija nebūtų įjungta į Lenkijos bažnytinę provinciją, o juridiškai tiesiog subordinuota Šv. Sostui. 1924 m. gruodžio pradžioje Staugaitis vadovavo į Vatikaną vykusiui delegacijai (kiti nariai buvo filosofas Stasys Šalkauskis, Užsienio reikalų ministerijos

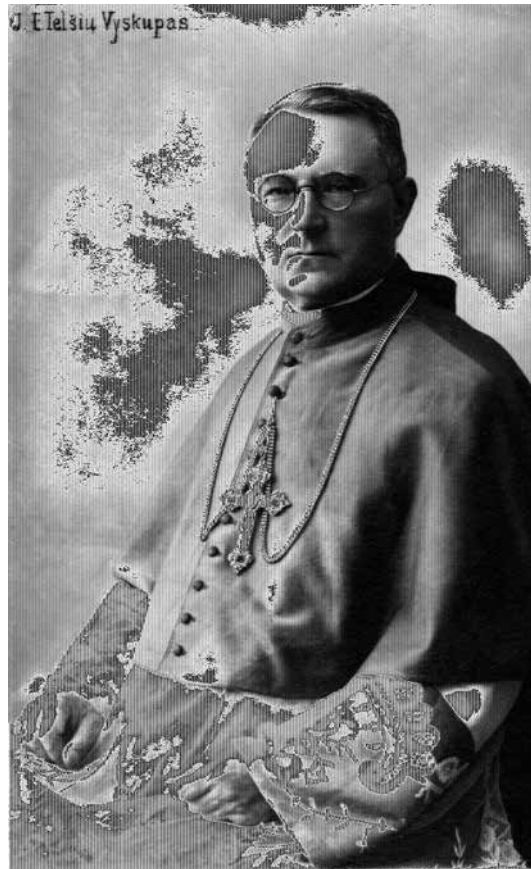
¹ Gaigalaitė A. *Lietuva Paryžiuje 1919 metais. Kaunas, Šviesa, 1999, p. 53–54.*

² Kasparavičius A. *Tarp politikos ir diplomatijos. Šventasis Sostas ir Lietuvos Respublika. Vilnius, Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2008, p. 31–32.*

³ Ten pat.

atsakingas valdininkas Juozas Purickis, Lietuvai *de facto* priklausiusios Vilniaus vyskupijos dalies administratorius kun. Juozapas Kukta). Tačiau delegacijos misija baigėsi nesėkme: popiežius Pijus XI tik atlaikė mišias ir palaimino atvykusiuosius, o reikalus su delegacija aptarė kardinolas P. Gasparis. Delegacijai jis pareiškė, kad „Bažnyčiai rūpi ne valstybės ribos, bet žmonių sielos. Mes ieškome patogesnių sąlygų toms sieloms išganyti. Tuo dėsniu vadovaudamiesi mes tariamės su tais, kas *de facto* tą ar kitą kraštą valdo.“¹ Delegacijos nariai po audiencijos Vatikane buvo užsukę pas pasiuntinį Italijoje Petrą Klimą, kuris savo atsiminimuose rašė, jog „Staugaitis ypač jautėsi užgautas kaip Seimo vicepirmininkas“².

Dar labiau Lietuvos santykiai su Šv. Sostu paaštrėjo Lietuvoje sužinojus, kad 1925 m. vasario 10 d. Vatikanas sudarė konkordatą su Lenkija, nors Vilniaus vyskupija nebuvo įtraukta į Varšuvos arkivyskupiją, o pati padaryta arkivyskupija³. Po Lietuvos valdžios demaršo – J. Purickio notos ir apaštališkojo vizitatoriaus, o vėliau delegato Antonijaus Zechinio (Antonio Zecchini) išsiuntimo – Lietuvos ir Vatikano diplomatiniai santykiai faktiškai nutrūko. Suprasdamas, kad Lietuvai būtinas savos bažnytinės provincijos sudarymas, J. Staugaitis buvo vienas iš nedaugelio Lietuvos politikų ir dvasininkų, racionaliai reagavęs į šį Vatikano žingsnį. Jis prisidėjo prie to, kad 1923 m. prasidėjusios, tačiau 1925 m. pavasarį dėl politinių veiksnių įtakos nutrūkusios konsultacijos dėl konkordato būtų atnaujintos, o bažnytinės provincijos įsteigimo projektą parengti būtų atsiųstas apaštališkuoju vizitatoriumi paskirtas arkivyskupas Jurgis Matulaitis-Matulevičius. Savo ataskaitoje Šv. Sostui arkivyskupas gana kritiškai įvertino daugelį politikoje dalyvaujančių kunigų, tačiau J. Staugaičiui ir tada padarė išimtį, pažymėdamas, kad šis geba suderinti politiko ir dvasininko pašaukimą. J. Matulaitis per keturis mėnesius parengė bažnytinės provincijos projektą: etniškai beveik vienaalytė Žemaičių vyskupija buvo padalyta į tris – Kauno, Telšių ir Panevėžio, o iš Vilniaus ir Seinų vyskupijų likučių sudarytos Kaišiadorių ir Vilkaviškio vyskupijos. Apie bažnytinės provincijos įsteigimą, priimant apaštališkąją konstituciją „*Lithuanorum gente*“ ir pirmą kartą istorijoje išlaisvinant Lietuvos bažnyčią nuo svetimos priklausomybės, iškilmingai buvo paskelbta 1926 m., tačiau J. Staugaičio ne itin slepiamos pretenzijos tapti arkivyskupu nepasiteisino – jis tapo pirmuoju Telšių vyskupu ir atsidadėjo dvasininko darbui.

Telšių vyskupas Justinas Staugaitis. Autorius nežinomas. LCVA.

¹ Staugaitis J. *Mano atsiminimai*, 284–285.

² Klimas P. *Lietuvos diplomatinėje tarnyboje. 1919–1940*. Vilnius, Mintis, 1991, p. 57.

³ Katilius A. *Vyskupas Justinas Staugaitis // Tėvynės sargas*, 1993, Nr. 4, p. 90.

FAKTAI IR IŽVALGOS

JUOZAS ŽILYS

LIETUVOS RESPUBLIKOS KONSTITUCIJOS KONCEPCIJOS METMENYS

I. POLITINĖ, TEISINĖ APLINKA, KURIOJE BRENDO NAUJOS KONSTITUCIJOS INICIATYVOS

Šiuolaikinė Lietuvos konstitucinė kultūra, kurią bendriausiąja prasme išreiškia šiuo metu galiojanti Lietuvos Respublikos Konstitucija, plėtojosi permainingose politinio, socialinio ir teisinio virsmo peripetijose, nenutrūkstančioje idėjų konkurencijoje ir propaguotų vertybių sandūrose.

Po Nepriklausomybės atkūrimo paskelbti konstituciniai tekstai, visų pirma – Lietuvos Respublikos Laikinasis Pagrindinis Įstatymas ir kiti dokumentai rodo apie nuoseklias parlamento pastangas ieškoti būdų, kaip įtvirtinti politinės demokratijos dėsnius ir parlamentinės demokratijos prioritetus. Tų teisinių tekstų kilmės ir turinio visapusiškesnė analizė leidžia suprasti ne tik praeities konstitucinės raidos sėkmes ir nesėkmes, bet ir gretinti jas su nūdienos politinėmis, teisinėmis aktualijomis.

1990 m. kovo 11-ąją Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba, kuri vėliau buvo apibūdinta kaip Atkuriamasis Seimas¹, reikšdama tautos valią, nutarė ir iškilmingai paskelbė, kad yra atstatomas 1940 metais svetimos jėgos panaikintas Lietuvos valstybės suvereninių galių vykdymas, ir nuo šiol Lietuva vėl yra nepriklausoma valstybė. Aukščiausioji Taryba kaip suvereninių galių reiškėja pradėjo realizuoti visą valstybės suverenitetą². Šių galių vykdymas buvo įgyvendinamas pagal Lietuvos Respublikos Laikinąjį Pagrindinį Įstatymą³, kurį galima vadinti ir laikinąja Konstitucija.

Tuo metu vyko esminės socialinės permainos, o Nepriklausomybė buvo grindžiama kryptingais politiniais ir teisiniais veiksmais. Tai buvo viltingas ir kartu nerimastingas metas, nes reikėjo ne tik įtvirtinti Nepriklausomybę, bet ir spręsti daugybę politinių, eko-

¹ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Aktas „Dėl atkuriamo Lietuvos Respublikos Seimo“ // Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios (toliau – Žinios), 1992, Nr. 33-1013.

² Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Aktas „Dėl Lietuvos Nepriklausomos Valstybės atstatymo“ // Žinios, 1990, Nr. 9-222.

³ Lietuvos Respublikos įstatymas „Dėl Lietuvos Respublikos Laikinojo Pagrindinio Įstatymo“ // Ten pat, Nr. 9-224.

Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba priima Nepriklausomybės atkūrimo aktą. 1990 kovo 11-oji. Raimondo Urbakavičiaus nuortauka. LCVA.

nominių aktualijų, kurios neišvengiamai siejosi ir su tarptautine situacija. Aukščiausiosios Tarybos nepriklausomybės atkuriamojoje veikloje buvo vadovaujama teise ir teisingumu, tai suponavo ir Laikinasis Pagrindinis Įstatymas, jo politinė, teisinė prigimtis ir prasmė.

1990 m. lapkričio 7 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas priėmė nutarimą „Dėl Lietuvos Respublikos Konstitucijos rengimo“¹, kuriuo buvo sudaryta Konstitucijos projekto rengimo darbo grupė. Tai buvo reikšmingas žingsnis iš laikinosios konstitucinės būsenos į nuolatinę konstituciją.

Lietuvos konstitucingumo raidos vizija, kurią rengė ta darbo grupė ir kurią vėliau viešai paskelbė Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas, brendė visais atžvilgiais sudėtingomis aplinkybėmis. Norint ją visapusiškiau suprasti, reikia turėti galvoje to laikotarpio pagrindinius įvykius ir reiškinius, bylojančius, kokiomis sąlygomis veikė Lietuvos parlamentas ir Vyriausybė.

Po istorinių Kovo 11-osios sprendimų Aukščiausioji Taryba taip ir nebuvo sulaukusi nedviprasmiškos Vakarų valstybių paramos taikioje politinėje kovoje dėl laisvės ir visų pirma – Lietuvos Respublikos oficialaus pripažinimo. Diplomatus kalbos apie tai, kad lietuviai neturi skubėti ir savo veiksmais nepakenkti vadinamajai *perestroikai* SSR Sąjungoje, kėlė nerimą ne tik Lietuvos vadovams, bet ir žmonėms. Aukščiausiosios Tarybos ir jos Pirmininko, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo ir Vyriausybės to meto politiniai dokumentai, besikuriančios Lietuvos Respublikos diplomatinės tarnybos pastangos išsi-veržti iš Maskvoje inspiruojamos Lietuvos tarptautinės izoliacijos atskleidžia tą sudėtingą politinę tikrovę, kurioje reikėjo ne tik išgyventi, bet ir kurti Nepriklausomybės pagrindus.

Vėliau paskelbtuose Vakarų valstybių vadovų, diplomatų prisiminimuose aprašyti to meto politikos užkulisiai, interesų sankirtos. Štai JAV prezidento nacionalinio saugumo patarėjo pavaduotojas Robertas Geitsas (Robert M. Gates) mena, kad aukštuosiuose administracijos sluoksniuose net buvo jaučiama užuojauta M. Gorbačioviui. Jis ir toliau buvo laikomas reformų Sovietų Sąjungoje varomąja jėga. Manoma, kad viešas spaudimas jam nebūtų veiksmingas, o Vokietijos suvienijimas – svarbesnis dalykas. Nuogaustauta,

¹ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo dokumentų rinkinys (toliau – Dokumentų rinkinys). 2. Vilnius, Valstybinis leidybos centras, 1991, p. 600–601.

kad „per stiprus mūsų spaudimas jam neišprovokuotų tvirtos rankos šalininkų stoti prieš jį“. Pasak R. Geitso, JAV „stiprėjo nerimas, kad Tarybų Sąjunga nesubyrėtų kitaip, negu siekiama politiškai ir remiantis sutartimi, nes galėtų kilti pilietinis karas, šalyje, turinčioje tūkstančius branduolinių užtaisų, įsivyratų nestabilumas, o tai būtų labai pavojinga“¹.

Kita vertus, reikia pastebėti, kad šalys, kurios nepripažino 1940 m. Sovietų Sąjungos įvykdytos Lietuvos okupacijos bei aneksijos, ir visų pirma – JAV, spaudė M. Gorbačiovą nesiimti karinių, ekonominių prievartos priemonių Baltijos šalyse, pradėti derybas su jomis, demokratiniu būdu šalinti grėsmes. Nors nebuvo vengiama kontaktų su Lietuvos politiniais lyderiais, tačiau nuolatos raginta nespirtinti įvykių.

Laikinasis Pagrindinis Įstatymas

Visų pirma pažymėtina tai, kad Lietuvos Respublikos Laikinasis Pagrindinis Įstatymas (toliau – LPI) buvo 1990 m. kovo 11-osios aktų visumos organišką dalis, teisinėmis normomis konkretizuojanti atkurtos nepriklausomos valstybės funkcionavimo parametrus ir dėsnius. Apibūdinant LPI politines ištakas būtina pabrėžti, kad jo kilmė sietina su Sąjūdžio rinkimine programa, kurioje buvo skelbiama, kad išrinkus Aukščiausiąją Tarybą reikės priimti laikinąją konstituciją².

Priimant LPI buvo suvokiama, kad tai bus pereinamojo laikotarpio laikinasis konstitucinis reguliavimas jau vien todėl, kad tuo metu reikės plačiu mastu keisti, reformuoti visas politinės, teisinės sistemos grandis, jų veikimo principus. Suprantant, kad vienu mostu neįmanoma atsakyti visų okupacijos laikotarpio padarinių, 1990 m. kovo 11 d. įstatyme „Dėl Lietuvos Respublikos Laikinojo Pagrindinio Įstatymo“ buvo nustatyta, jog „Lietuvos Respublikoje ir toliau galioja tie iki šiol veikę Lietuvoje įstatymai bei kiti teisės aktai, kurie neprieštarauja Lietuvos Respublikos Laikinajam Pagrindiniam Įstatymui“³.

Aukščiausiosios Tarybos Pirmininko pavaduotojas Česlovas Vytautas Stankevičius, pateikdamas Aukščiausiąjai Tarybai svarstyti Kovo 11-osios aktus, tarp jų – LPI projektą, pastebėjo, kad juos rengė Sąjūdžio deputatų klubo iniciatyvinė grupė. Apibūdindamas LPI esmę jis kalbėjo: „.../ Laikinojo Pagrindinio Įstatymo projektas nelaikytinas būsimosios demokratinės Lietuvos valstybės Konstitucijos projektu. Jis gal labiau laikytinas šiandienos visuomeninių teisinių bei politinių, socialinių galimybių ir demokratiškos tvarkos pamatiniais įtvirtinimais.“⁴ Pranešėjas, atskleisdamas pagrindinius LPI rengimo niuansus, pastebėjo: „Mes panaudojome daugelį dabar galiojančios Lietuvos TSR Konstitucijos straipsnių, padarę tai, kas buvo numatyta Sąjūdžio rinkiminėje programoje, būtent, panaikinant juose visas pareigas, visas prievoles Tarybų Sąjungos atžvilgiu, jos Konstitucijos ir jos įstatymų atžvilgiu.“ Atkreiptas dėmesys į tai, kad vadovautasi Sąjūdžio rengtais konstituciniais projektais, atitinkamu mastu atsižvelgta į Lietuvos valstybės konstitucinį paveldą.

Vytenis Povilas Andriukaitis, vertindamas LPI prigimtį, vėliau teigė: „Tas faktas, kad 1990 m. kovo 3–11 d. mums pavyko sukompiliuoti Laikinąjį Pagrindinį Įstatymą, patvirtina sėkmę didelio darbo, kurį iki tol atliko Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio, Mokslų akademijos, LTSR Aukščiausiosios Tarybos specialistai. .../ Taigi Laikinasis Pagrindinis Įstatymas yra nuosekli visų konstitucinių tekstų autorių darbų tąsa ir kompiliacija.“⁵

Prisimindamas Kovo 11-ąją ir tada priimtus Nepriklausomybę atkuriančius Aukščiausiosios Tarybos aktus, Vytautas Landsbergis rašė: „.../ net ir stokodami laiko, turime priimti Konstituciją, nors laikiną. Jau turėjome anksčiau, dar 1988 metais parengtą projektą, iš tikrųjų reformuotą sovietinės konstitucijos projektą, kuriame buvo pabrėžtas Lietuvos suverenumas. Pagal struktūrą ir dvasią tai buvo paveldėta sovietinės sąjunginės respublikos konstitucija, tik daugiau garantuojanti žmogaus teises ir eliminuojanti priklausomybę kitai valstybei. Ją reikėjo dar švarinti.“⁶

¹ Lietuva pasaulio galingųjų akirtyje 1988–1991 m. Sud. J. V. Paleckis. Vilnius, leidykla Algimantas, 2005, p. 200–201.

² Atgimimas, 1990 m. vasario 2–9 d.

³ Žinios, 1990, Nr. 9-224.

⁴ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos pirmoji sesija. Stenogramos (toliau – Stenogramos). 1. Vilnius, 1990, p. 82.

⁵ Andriukaitis V. P. Konstitucinė kolizija Aukščiausiojoje Taryboje // Lietuvos Respublikos Konstitucija penkerių metų retrospektivoje. Konferencijos medžiaga. Vilnius, Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1998, p. 28.

⁶ Landsbergis V. Kryžkelė. Politiniai tekstai (1990–1992) ir šiek tiek atsiminimų. Vilnius, Lietuvos aidas, 1995, p. 303.

Turint galvoje čia paminėtus ir kitus LPI kilmės apibūdinimus, visgi reikėtų imtis bent fragmentiško ekskurso, paaiškinančio Atgimimo laikotarpio konstitucinius reiškinius ir faktus. Jie teigia apie kryptingą politinį veikimą, kurio galutinis tikslas – nepriklausomybė ir jos lūkesčius akumuliuojantys konstituciniai tekstai. Tokioje retrospektyvoje žvelgiant į praeitį reikėtų konkretizuoti, kad jau 1988 m. pavasarį Mokslų akademijoje brendo idėja rengti naują Lietuvos TSR konstituciją. Vadovautasi mintimi, kad Lietuvos politinio savarankiškumo, visaverčio suvereniteto siekiai gali būti įgyvendinti ne abstrakčiais lozungais, deklaracijomis, o konkrečiais tikrovę keičiančiais teisiniais veiksmais. Būtent akademikai, kurių suburtam kolektyvui vadovavo Juozas Bulavas, parengė reformuotos Lietuvos TSR konstitucijos versiją ir pristatė ją Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui. Konstitucijos projektas buvo paskelbtas Sąjūdžio spaudoje¹.

Aukščiausiosios Tarybos Prezidiume sudarius darbo grupę, į kurią be mokslininkų, teisininkų (Prano Kūrio, Jūratės Galinaitytės, Kęstučio Lapinsko, Kęstučio Lipeikos, Zenono Namavičiaus, Stasio Stačioko, Juozo Žilio), įėjo ir Sąjūdžio iniciatyvinės grupės nariai (Juozas Bulavas, Arvydas Juozaitis, Julius Juzeliūnas, Vytautas Landsbergis, Justinas Marcinkevičius, Vitas Tomkus, Arūnas Žebriūnas), radosi dar vienas Lietuvos TSR konstitucijos projektas. Ir šį projektą oficialioji administracija nedrįso paskelbti viešioms svarstymams, nes, švelniai tariant, daugelis Lietuvos politinio, teisinio savarankiškumo siekius deklaruojančių nuostatų akivaizdžiai nesiderino su imperijos politinės sanklodos dogmomis.

Sąjūdžio Seimas pirmojoje sesijoje, įvykusioje 1988 m. lapkričio 13 d., priėmė rezoliuciją, kurioje pažymėjo, kad absoliučia balsų dauguma remia šį projektą ir kreipiasi į Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumą, kad jis būtų pateiktas Aukščiausiajai Tarybai svarstyti². Projektas vėl buvo publikuotas „Atgimimo“ savaitraštyje³.

Nors Sąjūdis atkakliai spaudė valdančiuosius pradėti Konstitucijos esminę reviziją, tačiau tai neatitiko kompartijos ir administracijos politikos „žingsnis po žingsnio“ krypties. Pasirinktas kitas kelias. Lapkričio 18 d. Aukščiausioji Taryba patvirtino naują tik iš deputatų sudarytą Konstitucijos rengimo komisiją⁴. Nutarime rašoma, kad Prezidiumo sudarytos darbo grupės parengtas Konstitucijos projektas „vertintinas kaip pagrindas toliau organizuojant Tarybų Lietuvos Pagrindinio įstatymo rengimą“.

Aukščiausiajai Tarybai atmetus Sąjūdžio parengtus dokumentus dėl Lietuvos suvereniteto, Respublikos įstatymų viršenybės SSRS aktų atžvilgiu⁵, taip pat atsisakius svarstyti Konstitucijos projektą, tarp Sąjūdžio ir valdančiųjų kilo pirmas aštrus konfliktas.

Lapkričio 20 d. vykusiam išplėstiniame Sąjūdžio Seimo Tarybos posėdyje pareikšta, kad „Sąjūdis savarankiškai tobulina Lietuvos Konstitucijos projektą, pabrėždamas Respublikos suverenitetą“⁶. Moralinės Nepriklausomybės pareiškime paskelbta: „Nuo šiol Lietuvoje bus gerbiami tik tie įstatymai, kurie nevaržo Lietuvos nepriklausomybės. Mūsų nepriklausomybę pažeidžiančių įstatymų nevykdymas gali užtraukti juridinę atsakomybę, bet nepažeidžia doros.“⁷

Netrukus Sąjūdis parengė ir paskelbė dokumentą, kuriame suformuluotos Konstitucijos preambulės bei 33 straipsnių alternatyvios redakcijos⁸. Preambulėje tiesiai pareikšta, kad 1940 m. Lietuva buvo neteisėtai įtraukta į Sovietų Sąjungos sudėtį ir patyrė tautinį genocidą. Alternatyvūs Konstitucijos straipsniai buvo pagrįsti nuostata, kad „rengiant suverenios valstybės konstituciją, negalima vadovautis iš stalinizmo paveldėta suvereniteto samprata, kuri susiaurinta iki Sovietų Sąjungos srities vykdomosios valdžios; suvereniteto terminui turi būti sugrąžinta tarptautinėje teisėje egzistuojanti prasmė; teisinės valstybės kūrimas Lietuvoje yra neatsiejamas nuo teisinės atminties, kurioje užfiksuotas suverenios valstybės egzistavimas 1918–1940 m. ir jos aneksija; suverenios valstybės konstitucijoje turi būti įtvirtinta jos nevaržoma aukščiausioji galia santykiuose su kitomis valstybėmis“.

¹ Atgimimas, 1988 m. spalio 10 d.

² Lietuvos kelias. 1. Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Vilnius, 1989, p. 45.

³ Atgimimas, 1988 m. lapkričio 15 d.

⁴ Žinios, 1988, Nr. 33–360.

⁵ Tokius dokumentus jau buvo priėmusi Estijos TSR Aukščiausioji Taryba.

⁶ Lietuvos kelias, p. 81.

⁷ Ten pat, p. 82.

⁸ Lietuvai reikia tikros konstitucijos (projektas) // Atgimimas, 1989 m. sausio 27 d.

Nors Aukščiausiosios Tarybos komisijos parengtame Konstitucijos projekte¹ ir nebuvo atsisakyta kai kurių suverenitetą deklaruojančių nuostatų, tačiau vengta gilinti konfliktą su SSR Sąjunga, laviruota ieškant *lankstesnių* konstitucinių apibrėžimų. Sąjūdžio Seimo 1989 m. balandžio 1 d. pareiškime „Lietuvos žmonėms dėl pateikto svarstymui Lietuvos TSR Konstitucijos projekto“ konstatuojama: „.../ projekto negalima traktuoti kaip suverenios valstybės Konstitucijos. Jis nagrinėtinas tik kaip dabartinės Konstitucijos laikinas variantas, pritaikomas pereinamajam persitvarkymo etapui. Jame atsispindintis ekonominio, politinio, kultūrinio savarankiškumo siekimas reiškia dalinį padėties pagerinimą dabartinėje situacijoje, kelyje į suverenitetą. Tai svarbūs žingsniai, bet ne tikrasis suverenitetas. .../ Sąjūdis remia tokius žingsnius, bet negali jais apsiriboti. .../ Pateiktas svarstyti Konstitucijos variantas negali būti skelbiamas tautos vardu kaip nauja Konstitucija, ką numato projekto preambulė, nes dėl Ribentropo–Molotovo pakto pasekmių tauta neteko laisvo apsisprendimo sąlygų ir jos iki šiol nėra atstatytos.“²

Romualdas Ozolas, apibūdindamas to meto konstitucines repeticijas, samprotavo: „LTSR Konstitucijos projekto patvirtinimas LTSR Aukščiausiojoje Taryboje Lietuvos juridinės padėties iš esmės nebūtų komplikavęs, tačiau realiai laisvėjimas vyko taip greitai, kad ta Konstitucija vargu ar būtų įnešusi kokių pozityvių slinkčių į žmonių sąmonę ir gyvenimą. Negatyvių duoti aiškiai galėjo.“³

Kai vertinama LPI kilmė, dažnai primenama, kad rengiant ją buvo perimta buvusios Lietuvos TSR konstitucijos teisinė materija. Tačiau reikėtų atsižvelgti į tai, kad ši materija Atgimimo laikotarpiu patyrė esminių pokyčių: buvo pakeisti, papildyti daugelis Konstitucijos straipsnių, radosi naujų suvereniteto sampratą teigiančių ir plėtojančių nuostatų. Absoliuti dauguma tų konstitucinių pataisų buvo grindžiama Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio steigiamajame suvažiavime patvirtinta bendrąja programa⁴ ir rezoliucijomis. Didelė dalis tų novelų kilo iš Sąjūdžio iniciatyvų, kuriomis funkcionavusi politinė administracija buvo spaudžiama imtis neatidėliotinų konstitucinės sanklodos reformų.

Laikinojo Pagrindinio Įstatymo raidos klausimu

LPI laikinumą sąlygojo tai, kad juo remiantis turėjo būti tolygiai pereinama į naują politinę visuomenės, valstybės konstitucinę būseną. Valdymo sistemos transformacija lėmė vadinamąjį pereinamąjį laikotarpį, kurio metu turėjo būti įgyvendintos esminės politinės ir socialinės reformos ir taip stiprinami Nepriklausomybės teisiniai pamatai. Kita vertus, LPI galiojimo laikotarpiu pradėjus realizuoti Sąjūdžio politinę programą, reikėjo garantuoti valstybės valdžios struktūrų deramą veikimą, todėl vis aktualesnės darėsi konstitucinio reguliavimo problemos. Suprantama, to meto aplinkybėmis konstitucinio tvarumo dėsnis galėjo būti tik siekiamybė, bet ne politinius ir teisinius sprendimus apibrėžiantis veiksnys. Tokių lūkesčių nebūta jau tada, kai LPI buvo priimamas.

1990 m. kovo 11 d. pradėjus svarstyti LPI projektą ir kylant parlamentinei diskusijai, vis tik dėl daugelio politinių priežasčių buvo nuspręsta nedelsiant jį priimti. Sudarytai redakcinei komisijai pavesta per tris savaites parengti pasiūlymus dėl priimto LPI tobulinimo ir juos pateikti Aukščiausiajai Tarybai⁵.

1990–1992 metais, LPI galiojimo laikotarpiu, buvo pakeista, papildyta absoliuti dauguma jo straipsnių. Didžiuma pataisų apėmė Aukščiausiosios Tarybos, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo, deputatų, nuolatinį komisijų, Vyriausybės ir kitų steigiamų ar reorganizuojamų valstybės institucijų teisinio statuso klausimus. Konstitucines problemas provokavo intensyvėjantis teisėkūros procesas, kai buvo būtina kuo skubiau parengti ir priimti pagrindinius teisės aktus, reglamentuojančius ne tik atstovaujamosios institucijos – parlamento, bet ir vykdomosios valdžios funkcijas. Šiuo atžvilgiu konstitucines pataisas

¹ Tiesa, 1989 m. sausio 27 d.

² Lietuvos kelias, p. 50–51.

³ Ozolas R. 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijos prielaidos // Lietuvos Respublikos Konstitucija penkerių metų retrospektyvoje, p. 36–37.

⁴ Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Steigiamasis suvažiavimas. 1988 m. spalio 22–23 d. Vilnius, Mintis, 1990, p. 203–216.

⁵ Dokumentų rinkinys, 1, p. 57.

diktavo ir Aukščiausiosios Tarybos reglamento rengimo metu kylančios aktualijos bei kiti parlamentinės demokratijos vyksmo kontekstai.

Pirmaisiais metais po LPI priėmimo priimta trylika įstatymų, kuriais pakeisti ar naujomis nuostatomis papildyti 42 įstatymo straipsniai ar jų dalys. Jau kovo 17 d. pakoreguotos LPI normos, numatančios, kad deputatas, davęs sutikimą ir paskirtas ar išrinktas į tos pačios tarybos sudaromų valstybinių organų sudėtį, netenka deputato įgaliojimų, o jo buvusioje rinkiminėje apygardoje rengiami nauji rinkimai. Aukščiausioji Taryba, atsižvelgdama į sudarant vyriausybę kilusias problemas, pakoregavo šiuos apibrėžimus ir nustatė, kad Aukščiausiosios Tarybos deputato, paskirto ar išrinkto į Aukščiausiosios Tarybos sudaromų valstybinių organų sudėtį, įgaliojimai tik apribojami įstatymo nustatytose ribose, kol deputatas eina šias pareigas¹. Liepos 27 d. pakeistos konstitucinės nuostatos dėl prokuratūros, įsteigta Lietuvos Respublikos generalinio prokuroro pareigybė, reglamentuotos prokuratūros funkcijos, kurias ji vykdo nepriklausomai nuo „kitų valstybinės valdžios ir valdymo organų“². Pakeitus atitinkamus LPI straipsnius ir priėmus naują Prokuratūros įstatymą, buvo sustiprintas Lietuvos Respublikos prokuratūros statusas, jo prestižas Lietuvos teisinėje sistemoje. Maskva, reaguodama į tai, kad Lietuvos prokurorai nebepaisė jos siunčiamų nurodymų, įsteigė darinį, kuris vadinosi „Lietuvos TSR prokuratūra“, atsiuntė į Lietuvą šiam dariniui vadovaujantį emisarą. Lietuvos Respublikos prokurorai paskelbė, kad jie vykdys tik Lietuvos įstatymus, o sukurtos alternatyvios struktūros yra neteisėtos.

Tartum numatant, kad ateityje gali rasti priežasčių ar prielaidų išankstiniams parlamento rinkimams, rugsėjo 11 d. patikslintas LPI 61 straipsnis, kuriame nustatyta, kad Aukščiausioji Taryba gali nutraukti savo įgaliojimus anksčiau laiko, o toks nutarimas turi būti priimamas dviejų trečdalių bendro deputatų skaičiaus balsų dauguma³.

Spalio 23 d. vėl keičiama daugelis LPI konstitucinių normų. Konkretizuotos biudžeto rengimo, svarstymo ir tvirtinimo procedūros, tiksliau reglamentuota, kaip valstybės institucijos, pareigūnai atsiskaito Aukščiausiojoje Taryboje. Numatyta, kad parlamente nebus teikiamos ir svarstomos Aukščiausiojo Teismo ataskaitos, nes tai nedera su valdžių

Mitingas prie užgrobto Lietuvos Respublikos prokuratūros A. Smetonos gatvėje. Kalba generalinis prokuroras Artūras Paulauskas. 1990 m. balandis. Jono Juknevičiaus nuotrauka. LCVA.

¹ Žinios, 1990, Nr. 9-245.

² Ten pat, Nr. 23-556.

³ Ten pat, Nr. 27-639.

atskyrimo, teismų nepriklausomumo principais. Suredaguotos kai kurios vietinių liaudies deputatų tarybų funkcijos užtikrinant savo teritorijos ekonominę, socialinę vystymąsi. Greta visų kitų pakeitimų, įtvirtinta atsakomybėn traukiamo asmens teisė į gynybą nuo jo sulaikymo momento. Iki tol egzistavęs pavadinimas „Ministrų Taryba“ pakeistas į „Vyriausybę“¹.

1991 metais buvo priimti penki įstatymai, kuriais pakeisti LPI septyni straipsniai ar atskiros jų dalys. Aukščiausiojoje Taryboje vis kritiškiau vertinant Vyriausybės veiklą, palaipsniui brendo nepasitikėjimas Vyriausybe. 1990 m. gruodžio 29 d. Aukščiausioji Taryba konstatavo, kad Vyriausybė nepateikė konkrečios ekonominės programos ir neparengė kainų reformos įgyvendinimo ir gyventojų papildomų išlaidų dėl kainų padidėjimo kompensavimo tvarkos. 1991 m. sausio 5 d. sustabdomi Vyriausybės nutarimai dėl maisto produktų mažmeninių kainų padidinimo². Tuoju pat buvo pakeista LPI 42 straipsnio antroji dalis ir paskelbta, kad nepasitikėjimą Vyriausybe ar jos nariu Aukščiausioji Taryba gali pareikšti ne 2/3 jos bendro deputatų skaičiaus balsų dauguma, bet „daugiau kaip pusės bendro deputatų skaičiaus balsų dauguma“³.

Vasario 28 d. LPI 2 straipsnis, kuriame buvo apibrėžiama, kad valstybinę valdžią Lietuvoje vykdo Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba, Lietuvos Vyriausybė ir Teismas, papildytas nauja nuostata: „Lietuvos Respublikos piliečiai turi teisę priešintis bet kam, kas prievarta kėsina į Lietuvos valstybės suverenumą ir vientisumą.“⁴

Rugsėjo 10 d. Aukščiausioji Taryba pakoregavo LPI 85 ir 87 straipsnius, susijusius su kai kuriais Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo ir Aukščiausiosios Tarybos Pirmininko įgaliojimais užsienio politikos srityje⁵. Pagal iki tol galiojusią tvarką užsienio valstybių diplomatinių atstovų įgaliojamuosius ir atšaukiamuosius raštus turėjo priimti Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas. 1991 m. rugpjūtį žlugus kariniam pučui Maskvoje ir prasidėjus visuotiniam Lietuvos valstybės oficialiam tarptautiniam pripažinimui, buvo nebeaišku, kaip kolektyvinė institucija tuos užsienio valstybių diplomatų raštus priims. Ši funkcija buvo perduota Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkui.

Nors 1992 metais buvo priimti tik du LPI keičiantys įstatymai, tačiau jie simbolizavo Lietuvos naują politinį, teisinį būvį. Iškilus teisinio pobūdžio problemoms dėl Vilniuje besikuriančių užsienio valstybių atstovybių nuosavybės apibrėžimo, nedelsiant buvo pakeičiama Įstatymo 45 straipsnio redakcija ir numatyta, kad žemės sklypai nuosavybės teise gali priklausyti užsienio valstybių diplomatinėms ir konsulinėms įstaigoms⁶.

Reikšmingiausi Laikinojo įstatymo pakeitimai ir papildymai padaryti 1992 m. liepos 7 d., kai jau buvo paskelbti rinkimai į Lietuvos Respublikos Seimą, forsuojami Lietuvos Respublikos Konstitucijos projekto rengimo darbai, kuriuos turėjo vainikuoti 1992 m. spalio 25 d. referendumas dėl Konstitucijos.

Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos pavadinimas buvo pakeistas – aukščiausiajai valstybės valdžios institucijai grąžintas Lietuvos Respublikos Seimo vardas. Taip Aukščiausioji Taryba išreiškė savo požiūrį į Lietuvos Respublikos konstitucinės sistemos kryptį. Šis veiksmas gali būti vadinamas ir kaip politinė direktyva Konstitucijos projekto rengėjams priimti būtent tokią, o ne kitokią būsimojo parlamento koncepciją. Buvo panaikintas LPI 7 skirsnis „Liaudies deputatų tarybų sistema ir jos veiklos principai“. Tai reiškė, kad pagaliau atsisakyta sovietinės vieningos valstybinės valdžios doktrinos. Taip pat pakeistas vietinių valstybės valdžios institucijų – liaudies deputatų tarybų – pavadinimas, nutarta jas toliau vadinti savivaldybių tarybomis. Kad būtų užtikrintas tolygus naujųjų nuostatų perėjimas į programuojamą naują konstitucinę sandarą, Aukščiausioji Taryba nustatė, kad LPI, taip pat kitų įstatymų normos, reglamentuojančios Aukščiausiosios Tarybos, jos deputatų, savivaldybių tarybų veiklą ir statusą, galios iki tol, kol išrinktas Seimas nenuspręs ką kita.

¹ *Ten pat*, Nr. 31-753.

² *Žinios*, 1991, Nr. 2-41.

³ *Ten pat*, Nr. 2-42.

⁴ *Ten pat*, Nr. 8-228.

⁵ *Ten pat*, Nr. 27-733.

⁶ *Žinios*, 1992, Nr.

7-154.

Laikinąjį Pagrindinį Įstatymą, suvaidinusį istorinį vaidmenį stiprinant Nepriklausomybę, plėtojant parlamentinės demokratijos vyksmą, keitė nauja konstitucinė perspektyva.

Aukščiausiosios Tarybos deputatų frakcijos konstituciniame procese

Visų pirma pažymėtina, kad nei Laikiniame Pagrindiniame Įstatyme, nei Aukščiausiosios Tarybos reglamente, kurį paveldėjo pradėjusi veikti Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba, nebuvo rašoma apie frakcijas kaip parlamentines politines struktūras, o juo labiau – apie jų teises teisėkūros procedūrose, formuojant valstybės valdymo, parlamento vidaus struktūras. Jas atstoją vadinamosios deputatų grupės, turėjusios atitinkamas galimybes reikštis parlamentinėje veikloje.

Tiesa, dar prieš prasidedant Aukščiausiosios Tarybos pirmajai sesijai, neformaliai jau veikė Sąjūdžio deputatų klubas, kuris vienijo pagal Sąjūdžio rinkiminę programą išrinktus deputatus. Klubu posėdžiuose buvo svarstomi pagrindinių dokumentų projektai, teikiami pradedančioje dirbti Aukščiausiojoje Taryboje, vertinami kandidatai į aukščiausias valstybines pareigas, o iš esmės ir visi būsimos politinės veiklos klausimai. Sąjūdžio deputatų klubo nariai sudarė akivaizdžią parlamentinę daugumą.

1990 m. kovo 11 d. renkant Aukščiausiosios Tarybos Pirmininką pradėta aiškintis, ar Aukščiausiojoje Taryboje jau yra opozicija. Benediktas Vilmantas Rupeika klausė V. Landsbergio: „Ar jums neatrodo, kad atskyrimas Sąjūdžio remtų deputatų, ir kitų, Sąjūdžio iniciatyva pavadintų opozicija, yra pakankamai dirbtinis, ir jis pasibaigs arba išsisklaidys, kai bus išrinktas Tarybos Pirmininkas? Turiu pasakyti, kad dauguma tos vadinamosios opozicijos deputatų, kuriai ir aš netyčia priklausu, siekia tų pačių tikslų, kurie išsakyti Sąjūdžio programoje. Niekas iki šiol neižvelgė didesnių skirtumų, išskyrus niuansus, kuriuose galima ir pasimesti.“¹

Atsakymas buvo toks: „Tarpusavio kritika yra naudinga, ypač kritika parlamentinės veiklos ribose. Kita vertus, kaip jūs teisingai pastebėjote, skiriamoji linija tikriausiai jau ir dabar neina rinkiminių platformų pagrindu. Tas gana greitai šiame parlamente paaškės. Ateis diena (gal net ir šiandien), kai mes pamatysime kitokį kiekybinį ir kokybinį pasiskirstymą tarp deputatų. Visada yra žmonių ryžtingų ir atsargesnių, nuosaikesnių, norinčių ilgiau pamąstyti, atidėti žingsnį, kuriuo nėra visai įsitikinę. Tai natūralu. Galbūt kaip tik daugiau šiuo pagrindu, o ne kokių nors didelių ideologinių skirtumų pagrindu formuojasi jėgų išsidėstymas mūsų parlamente.“²

Tokios prognozės buvo įžvalgios. Po to, kai Aukščiausiosios Tarybos Pirmininku buvo išrinktas V. Landsbergis ir jo pavaduotojai, Aukščiausiosios Tarybos sekretorius, Vidmantė Jasukaitytė paskelbė, kad steigiamas „Nepriklausomų deputatų klubas ar kas nors panašaus“. Tokio klubo sukūrimo pretekstas esą yra tai, kad deputatai gauna daug laiškų, telegramų su įvairiais pasiūlymais ir dėl jų „reikia pasitarti“. Beje, daugumoje šių laiškų buvo keliamas klausimas dėl to, kad reikia nedelsiant surengti referendumą, kuriame būtų nuspręsta Aukščiausiosios Tarybos Pirmininką ar Respublikos prezidentą rinkti visuotiniuose rinkimuose ir išrinkti į šias pareigas konkretų asmenį – Algirdą Brazauską. Deputatė pridūrė: „Nors ne visi esame nepriklausomi, bet kam įdomios šitos problemos, prašau susitikti.“³ Nors tada nebuvo paašškintas tokio nepriklausomumo turinys ir esmė, savaime buvo aišku, kad susivienijimo nariais gali būti tie, kurie nepriklauso Sąjūdžio deputatų klubui.

„Nepriklausomi deputatai“ įsivardijo kaip Santarvės klubas ir pirmą kartą apie tai viešai prabilo, kai, iškilus konfliktui dėl Lietuvos radijo ir televizijos komiteto pirmininko atleidimo ir naujo vadovo paskyrimo, reikalavo nesiimti skubotų veiksmų ir laikytis galiojusio Reglamento. Stenogramose yra toks įrašas: „V. Šadreika: /.../ gerbiamasis pirmininke, Santarvės klubo vardu, – aš esu jo pirmininkas, – prašau pertraukos. Prašau pertraukos, nes bus padarytas pareiškimas.“⁴

¹ Stenogramos, 1, 1990, p. 47.

² Ten pat, p. 48.

³ Ten pat, p. 139.

⁴ Ten pat, p. 273.

Kai diskusijos dėl Radijo ir televizijos komiteto vadovybės pakeitimo vis labiau aštrėjo ir brendo pirmasis rimtas politinis konfliktas Aukščiausiojoje Taryboje, R. Ozolas konstatavo: „Situacija tokia susiklostė tikrai dėl to, kad parlamente jau labai aiškiai formuojasi opozicija. Ir tai yra ne kokio nors reglamento ar etikos pažeidimo dalykai, o normaliausio parlamento augimo sunkumai.“¹

Varginanti įtampa kurį laiką atlėjo, kai po įtemptų svarstymų vieningu balsavimu buvo priimtas deputatų kreipimasis į Lietuvos žmones. Jame skelbiama: „Mes, Jūsų išrinktieji deputatai, vieningai balsavome už laisvą, nepriklausomą Lietuvą, demokratiškai, pagal Konstituciją išrinkome Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Pirmininką. Dabar mums visiems drauge teks įveikti daugybę įvairiausių sunkumų, todėl kelia nerimą bergždžias Lietuvos žmonių skaidymasis, parašų rinkimas, vertinant teisėtus Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos sprendimus.“ Kreipimosi tekstas baigiamas žodžiais: „Mieli tėvynainiai! Supraskime – rinkimai baigėsi. Kviečiame Jus nerinkti jokių parašų. Būkime vieningi ir nesukelkime atgimstančiai Lietuvai pavojaus, kuris naudingas tik mūsų Nepriklausomybės priešams.“²

Siekiant užtikrinti darnų Aukščiausiosios Tarybos, jos struktūrų darbą, pradėtas rengti iš esmės naujas Aukščiausiosios Tarybos reglamentas. Iš karto kilo klausimai, kokiomis reglamentinėmis nuostatomis turi būti užtikrintos ne tik individualių deputatų, bet ir jų grupių teisės, interesai įstatymų leidybos procedūrose.

Vienas iš aktyviausių Reglamento projekto rengėjų Aurimas Taurantas Aukščiausiosios Tarybos kovo 19 d. posėdyje kalbėjo: „Po pirmųjų karštų ginčų sesijoje vis labiau įsitikiname, kad būtinas naujas Aukščiausiosios Tarybos reglamentas, atitinkantis naują jos statusą, nuomonių įvairovę ir garantuojantis jų išsakymo laisvę. /.../ Tačiau mes negalime pradėti šio darbo, kol neišspręstas vienas esminis klausimas, nuo kurio priklausys šių dokumentų pobūdis. Reikia jau dabar nutarti, ar mes galime formalizuoti parlamente susidariusias grupes ar klubus, kaip šios grupės dabar save vadina, ir reglamente numatyti jų teisių užtikrinimą. Tai reikštų, kad reikia atsižvelgti į esančių grupių atstovavimą, kai sudaromos nuolatinės ir laikinosios komisijos, kai pateikiami pasiūlymai ar suteikiamas žodis diskusijose. Kad būtų galima taip padaryti, reikia formalizuoti ir registruoti dabar susidariusias grupes. /.../ Tai reikštų, kad mūsų parlamente būtų teisiškai įtvirtintos Vakarų demokratijos normos ir galbūt šiek tiek užbėgama į priekį realiai Lietuvos politinių jėgų diferenciacijai. Galima daryti ir kitaip: kol kas Aukščiausiąją Tarybą traktuoti kaip vienalytę ir visus klausimus spręsti pagal individualią deputatų arba laisvai susidariusių neformalių grupių iniciatyvą, o jų tarpusavio santykių detaliau neapibrėžti.“³

Nors tada šio klausimo visapusiškesnio svarstymo neįvyko, tačiau keletas deputatų pasisakė. Štai Valerijonas Šadreika kalbėjo: „Galbūt iš tikrųjų tų frakcijų nereikia, reikia, kad parlamentas būtų vieningas. Bet būtų gerai dar su kolegomis pasitarti.“⁴ Saulius Šaltenis: „Aš manyčiau, kad kol tos frakcijos realiai, natūraliai nesusiklostys, kol parlamentas rūgsta, kunkuliuoja, gal atidėkime.“⁵ Stenogramose yra balso iš salės įrašas: „Aš manau, jog tai, kad deputatas A. Taurantas siūlo įteisinti ar neįteisinti frakcijas, yra vienas dalykas. Tačiau kitas dalykas yra, matyt, svarbesnis, kuris reglamentą keistų labai nežymiai. Mažumai, sakyčiau, norinčiai kalbėti penkių ar dešimties deputatų vardu, nors jau diskusijas posėdžio pirmininkas siūlytų nutraukti, turi būti suteiktas žodis.“

Posėdžiui pirmininkavęs Aukščiausiosios Tarybos Pirmininko pavaduotojas Č. V. Stankevičius, teikdamas šį klausimą balsavimui, formulavo taip: „/.../ įteisinam frakcijas, ar tikrai suteikiam tam tikras teises mažoms deputatų grupėms? Frakcijų įteisinimas reikštų, jog jos yra registruojamos, kad skirtas specialus laikas jų susirinkimams, kad joms duodamos teisės (tam tikram skaičiui) įeiti į komisijas. Tai čia yra griežtas įteisinimas.“⁶

¹ *Ten pat*, p. 283.

² *Žinios*, 1990, Nr. 9-241.

³ *Stenogramos*, 2, 1990, p. 228.

⁴ *Ten pat*, p. 238.

⁵ *Ten pat*, p. 239.

⁶ *Ten pat*.

Po balsavimo konstatuota: „Rezultatas aiškus – frakcijų oficialiai neregistruojam, tačiau mažumų teisės bus gerbiamos, ir jie nebus skriaudžiami.“

Tokia pirmapradė parlamentinės daugumos pozicija nebuvo tvari, nes prasidėjo savaiminis, formaliai nepripažintas deputatų frakcijų steigimasis. 1990 m. birželio 21 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje Audrius Rudys paskelbė šešiolikos deputatų pareiškimą apie Centro frakcijos įkūrimą. Pareiškime konstatuota, kad atkūrus Nepriklausomybę atsiskleidė „pažiūrų įvairumas“, „susidūrė skirtingos tendencijos“, plėtėsi visuomenės politinė diferenciacija. Visa tai reiškiasi ir parlamentinėje veikloje, kai „/.../ didelę dalį savo energijos deputatai nukreipia ne tiek konstruktyviam darbui, kiek lozungų kartojimui ir gynimui“¹. Deputatas, pabrėždamas, kad Kovo 11-osios Aukščiausiosios Tarybos sprendimai yra neatšaukiami, kartu pastebėjo, kad „būtina stabilizuoti Lietuvos politinę padėtį, efektyviau įtvirtinti konstruktyvių diskusijų tradiciją parlamente, pagreitinti įstatymų priėmimą ir reformų eigą. /.../ Tai įmanoma tik tada, kai susiformuoja parlamentinės frakcijos, tiesiogiai atspindinčios savo atstovaujamų visuomenės sluoksnių, socialines ir politines pozicijas“.

Frakcijų kūrimo prielaidos buvo suvokiamos kaip „būtinybė identifikuoti save, savo pažiūras, jų skirtumą tiek nuo formaliosios Lietuvos komunistų partijos, tiek nuo radikališios Sąjūdžio parlamentarų dalies pažiūrų. /.../ Mūsų grupė prioritetą teikia nuosaikiems parlamentiniams metodams. Kartu manome, kad parlamento diferencijavimasis į konstruktyvias frakcijas padės Aukščiausiajai Tarybai dirbti sparčiau ir, svarbiausia, konstruktyviau, labiau stabilizuos politinę ir socialinę Lietuvos padėtį.“ Išskirtinai konstatuota, kad Centro frakcijoje yra tik „Sąjūdžio platformoje išrinkti deputatai“.

Steigiamos frakcijos pareiškimą pasirašė Romas Gudaitis, Albinas Januška, Vilius Baldišis, Petras Vaitiekūnas, Albertas Šimėnas, Rimvydas Valatka, Jonas Prapiestis, Eugenijus Petrovas, Audrius Rudys, Jonas Šimėnas, Jonas Tamulis, Egidijus Bičkauskas, Virgilijus Kačinskas, Nijolė Oželytė, Stasys Kropas, Aloyzas Sakalas.

Aukščiausiosios Tarybos Centro frakcijos nariai. Iš kairės: Stasys Kašauskas, Albinas Januška, Romualdas Ozolas, Aloyzas Sakalas, Vytautas Petras Plečkaitis, Petras Vaitiekūnas, Jurgis Jurgelis, Stanislovas Gediminas Ilgūnas, Vytenis Povilas Andriukaitis. Arnoldo Baryso nuotrauka. LCVA.

¹ *Stenogramos, 10, 1991, p. 192–193.*

Rugsėjo 4 d. Eduardas Vilkas pranešė apie deputatų Broniaus Genzelio, Kęstučio Glavecko, Vidmantės Jasukaitytės, Algirdo Kumžos, Jokūbo Minkevičiaus, Jono Panonio, Virgilijaus Piktunos, Algimanto Ulbos, Eduardo Vilko iniciatyvą įkurti Laisvųjų demokratų frakciją¹. Frakcijos pareiškime skelbiama: „Kad ir kokie būtų išorės pavojai Lietuvai, mūsų sėkmę lems tai, koku mastu suvaldysime vidaus prieštaravimus, kurie yra objektyvūs ir todėl nepanaikinami. /.../ Raginimai vienyti įgrįsta, nespėja duoti naudos, o prievartiniai veiksmai visus suvienodyti gali prieštaravimus paversti destrukcija. Lietuvai naudingas tik konstruktyvus politinių ir socialinių grupių bendradarbiavimas. Sąlyga jam atsirasti – demokratija.“ Frakcijos steigimo leitmotyvas – „demokratija ir pilietinė santarvė vietoje kerštavimo ir kieno nors, kad ir daugumos, diktato, kompetencija ir kantrybė vietoje revoliucinių ir ultrapatriotinių frazių, lietuviškas konservatyvumas ir saikas vietoje bekompromisinio radikalizmo.“

Rugsėjo 21 d. įkuriama Sąjūdžio nuosaikiųjų radikalų frakcija, o pareiškimą perskaitė deputatas Vytautas Petras Plečkaitis². Pasirašiusieji pareiškimą deputatai Juozas Dringelis, Eugenijus Gentvilas, Vytautas Kolesnikovas, Vytautas Petras Plečkaitis, Alfonsas Žalys, Jonas Mačys visų pirma deklaravo: „Mes esame sąjūdininkai. Mūsų frakcija sudaroma nepartiniu principu.“ Pagrindiniai frakcijos siekiai buvo „telkti konstruktyviam parlamentiniam darbui Sąjūdžio programa savo konkrečią veiklą grindžiančius deputatus, kuriems svetimas ekstremizmas, kraštutinis radikalizmas, tiek kairysis, tiek dešinysis, bei autokratiškumas“. Frakcija orientavosi į tokią demokratinę nepriklausomą Lietuvos valstybę, kuri gintų žmogaus teises, garantuotų socialinį teisingumą, teisę į darbą, pragyvenimo minimumą labiausiai nuskriaustiems gyventojų sluoksniams. Pabrėžiant, kad frakcija bus reikli Vyriausybės struktūroms, kartu buvo skelbiama, kad „reiklumas turėtų būti grindžiamas tolerancija, ekonominės bei politinės padėties sudėtingumo supratimu, bendromis pastangomis sprendžiant svarbiausius Lietuvos klausimus“.

Rugsėjo 25 d. Vladimiras Beriozovas pranešė apie Kairiųjų frakcijos įsteigimą. Ją sudarė Vladimiras Beriozovas, Česlovas Juršėnas, Justas Vincas Paleckis, Petras Papovas, Algirdas Ražauskas, Kęstutis Rimkus, Romualdas Rudzys, Benediktas Vilmantas Rupeika, Mindaugas Stakvilevičius, Valerijonas Šadreika³. Pagrindinis frakcijos tikslas – siekti, kad parlamentas priimtų demokratiją, socialines garantijas ir pilietinę santarvę įteisinančius įstatymus. Atspindėdama Lietuvos komunistų partijos reorganizavimo kryptį, Kairiųjų frakcija pasisakė už socialdemokratinį nuostatų įgyvendinimą. Pareiškime rašoma: „Manome, kad „žingsnis po žingsnio“ taktika, nuosekliųjų ir racionaliujų reformų nuostatos ūkio pertvarkyme, vidaus bei užsienio politikoje šiuo laikotarpiu gali geriausiai pasitarnauti faktiškam nepriklausomybės atkūrimui. Kartu pabrėžiame radikalų sprendimų būtinumą ypatingose politinėse situacijose.“

Spalio 23 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje paskelbiama apie Lenkų frakcijos radi-
mąsi⁴. Frakcija įvardijo tokius tikslus ir uždavinius: nagrinėti ir pristatyti Aukščiausiajai Tarybai lenkų tautinės mažumos problemas, ginti teisėtus visų rinkėjų tautinius interesus, siekti, kad, remiantis tarptautine teise, įstatymuose būtų įtvirtintos tautinių mažumų teisės; remtis tarpusavio pagarbos ir partnerystės principais, gerinti dialogą tarp lenkų ir lietuvių. Frakcijos nariai – Stanislavas Akanovičius, Leonas Jankelevičius, Ryšardas Maciejkianecas, Česlavas Okinčicas, Stanislavas Peško, Valentina Suboč, Edvardas Tomaševičius.

Aukščiausiosios Tarybos gruodžio 13 d. posėdyje deputatas Juozas Karvelis paskelbė Jungtinės Sąjūdžio frakcijos deklaraciją, kurioje konstatuojama, kad ją sudaro deputatai, kurie „nuosekliai laikosi Sąjūdžio rinkimų programos principų bei jų įgyvendinimo politikos, aktyviai dalyvauja rengiant ir priimant naujus įstatymus“. Frakcijoje atstovaujama Demokratų, Krikščionių demokratų, Nepriklausomybės ir Žaliajai partijoms, taip pat Darbininkų, Politinių kalinių ir tremtinių sąjungoms. Tarp frakcijos narių buvo ir deputatų,

¹ *Stenogramos*, 15, 1992, p. 60.

² *Stenogramos*, 16, 1992, p. 141–142.

³ *Ten pat*, p. 226–227.

⁴ *Stenogramos*, 18, 1992, p. 212–213.

Aukščiausiosios Tarybos Lenkų frakcija. Pirmoje eilėje: Stanislavas Peško, Valentina Suboč; antroje eilėje: Stanislavas Akanovičius, Edvardas Tomaševičius, Ryšardas Maciejkianecas. Vladimiro Gulevičius nuotrauka. LCVA.

kurie politinių pažiūrų nesiejo su jokia politine partija, nes frakcija deklaravo, kad „savo politikai įgyvendinti naudos įvairius parlamentinio darbo metodus, derins nuomonę su kitomis deputatų grupėmis, sudarys koalicijas, jeigu tai neprieštarauja nepriklausomos demokratinės Lietuvos valstybės atkūrimui ir jos piliečių interesams. Frakcija /.../ sieks ne tik sprendimų priėmimo Aukščiausiojoje Taryboje, bet ir jų įgyvendinimo, /.../ remis vykdomosios valdžios konstruktyvias pastangas, bet kartu bus reikli ir principinga, jeigu tos pastangos buvo nepakankamos arba darbai bus vilkinami. Pagrindinis Jungtinės Sąjūdžio frakcijos tikslas – nuoseklus Lietuvos Respublikos nepriklausomybės įgyvendinimas.“

Frakcijos deklaraciją pasirašė deputatai: Albertas Miškinis, Rūta Gajauskaitė, Romualda Hofertienė, Povilas Aksomaitis, Aurimas Taurantas, Rimantas Astrauskas, Laima Andrikenė, Zigmas Vaišvila, Saulius Pečeliūnas, Pranciškus Tupikas, Antanas Karoblis, Virgilijus Čepaitis, Narcizas Rasimavičius, Stasys Malkevičius, Liudvikas Simutis, Vytautas Puplauskas, Irena Andrukaitienė, Juozas Karvelis, Zita Šličytė, Algimantas Norvilas, Gediminas Vagnorius, Gediminas Šerkšnys, Egidijus Jarašiūnas, Vidmantas Povilionis, Vytautas Paliūnas, Petras Giniotas, Antanas Račas, Egidijus Klumbys, Jonas Liaučius, Julius Bernotas, Nijolė Ambrazaitytė, Balys Gajauskas, Arūnas Degutis, Zenonas Juknevičius ir Birutė Valionytė¹.

1991 m. kovo 21 d. Aukščiausiosios Tarybos posėdyje K. Saja informavo apie Septintosios frakcijos įsteigimą. Ji vienijo deputatus Juozą Dringelį, Eugenijų Gentvilą, Eimantą Grakauską, Vladimirą Jermolenką, Virgilijų Kačinską, Stasį Kropą, Bronislovą Kuzmicką, Nijolę Oželytę, Vytautą Paliūną, Kazimierą Sąją, Saulių Šaltenį, Albertą Šimėną, Joną Šimėną, Emanuelį Zingerį.

¹ Stenogramos, 22, 1992, p. 133, 134.

Frakcijos pareiškimas pradedamas postulatu, kad frakcijos nevaržo „politinės ideologijos“, o savo veiklą ji orientuos „pagal amžinųjų vertybių vertikale, tarsi simetrijos ašį jungiančią mūsų kairę ir dešinę, politiką ir etiką“. Septintoji frakcija skelbė, kad „stiprindama demokratinę Lietuvos valstybę, sieks, kad būtų sukurta laisvų piliečių visuomenė, kad kuriamoji įstatymų sistema neleistų atsirasti diktatūrai, kad vienodai saugomos visų piliečių teisės, partijų bei visuomeninių organizacijų veikla ir kad niekad nebūtų užmirštos dvasinės vertybės“. Frakcija pasisakė už tokią ekonominę reformą, kuri „išlaisvintų žmonių kūrybines galias, tačiau kad laisvoji rinka neįstumtų į skurdą tų, kurių fizinės ir kūrybinės galios išsekusios“¹. Beje, netrukus, t. y. balandžio 23 d., Aukščiausiosios Tarybos posėdyje Septintoji frakcija patikslino kai kurias savo nuostatas. Akcentuota, kad frakcija vadovausis Sąjūdžio rinkimų programa, ieškos galimybių susitarti, neginčys Aukščiausiosios Tarybos deputatų daugumos galimybės priimti sprendimus, nors „frakcija jiems ir nepritarė“. Išskirtinai pabrėžta, kad frakcija pritaria Lietuvos Respublikos įtvirtinimo pasaulio bendrijoje politikai ir ją vykdančiai Aukščiausiosios Tarybos Pirmininko veiklai; konsoliduojasi su Lietuvos Respublikos Vyriausybe ir jos siekimu stiprinti Lietuvos valstybę; kviečia Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos frakcijas, kurios pritaria išvardytiems principams, ieškoti galimybių kartu formuoti Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumą ir nuolatinės komisijas.

1991 m. balandžio 18 d. priimtame Aukščiausiosios Tarybos reglamente buvo nustatytas frakcijų (nuolatinių deputatų grupių) teisinis statusas – registravimo tvarka, frakcijų teisės sudarant Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumą ir kitas parlamentines struktūras, formuojant valdymo institucijas, dalyvaujant įstatymų leidimo procese². Įsigaliojus Reglamentui, vyko jau esančių ir naujai steigiamų frakcijų registravimas Aukščiausiosios Tarybos Prezidiume, keitėsi jų struktūra, personalinės sudėtys ir programinės nuostatos. Frakcijos vis aktyviau reikėsi parlamentinėje veikloje, reaguodamos į vidaus ir užsienio politikos vyksmą, į visus reiškinis, susijusius su prasidėjusia ekonominės, socialinės sistemos reforma ir, suprantama, konstitucijos projektavimo darbuose.

Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas: reikia pradėti naujos Konstitucijos rengimą!

Jau 1990 m. rudenį Aukščiausiojoje Taryboje įvairiomis progomis, epizodiškai ir turint galvoje Lietuvos užsienio ir vidaus politikos uždavinius, kilo naujos konstitucijos idėja. Aišku, viena iš priežasčių buvo Laikinojo Pagrindinio Įstatymo permanentinė kaita, kurią savaime diktavo valdžios institucijų funkcionavimo sisteminės aktualijos, socialinio gyvenimo dinamika. Atskiri pareiškimai Aukščiausiojoje Taryboje, spaudoje apie konstitucinio reguliavimo tobulinimo perspektyvas tada dar nebuvo visuotinio pobūdžio, tačiau tolydžio dažnėjo.

Kairiųjų frakcija Aukščiausiojoje Taryboje paskelbė savo programines nuostatas: „.../ Nepriklausoma Lietuva – lietuvių tautos valstybingumo tąsa. Tai teisinė ir demokratinė valstybė – parlamentinė respublika, išreiškianti jos piliečių valią ir interesus. Aukščiausiasis valstybinės valdžios organas – parlamentas, kuris ateityje turėtų būti renkamas visuotiniuose, lygiuose, tiesioginiuose rinkimuose ir slaptu balsavimu, proporcinga sistema pagal partijų kandidatų ir deputatus sąrašus. .../ Lietuvos demokratinės valstybės teisinis pamatas – pastovi, priimama piliečių referendumu Lietuvos Respublikos Konstitucija, įtvirtinanti laisvės, teisingumo ir santarvės idealus. Konstitucija turi apsaugoti valstybę nuo autokratinio režimo pavojaus. .../ Kairiųjų frakcija sieks, kad artimiausiu metu būtų parengtas Lietuvos konstitucijos projektas, suformuotas konstitucinis teismas, priimtas deputatų atšaukimo įstatymas.“³

Tuo metu Lietuvoje jau veikė oficialiai registruotos kai kurios atkurtos politinės partijos, steigėsi naujos: Lietuvos demokratų partija, Lietuvos socialdemokratų partija, Lietuvos tauti-

¹ Stenogramos, 28, 1994, p. 431, 432.

² Žinios, 1991, Nr.13-328.

³ Tiesa, 1990 m. spalio 11 d.

ninkų sąjunga, Lietuvos krikščionių demokratų partija, Lietuvos humanistų partija, Lietuvos žaliaji partija, Nepriklausomybės partija. 1991 m. pradžioje apie save paskelbė Respublikonų partija, Lietuvos liberalų sąjunga. Nors tuo metu daugelis politinių partijų dar nevaicino ryškesnio vaidmens, tačiau savo programiniuose dokumentuose jos postulavo politines, teisesines vertybes: valstybės valdžios galių ribojimo – stabdžių ir atsvarų principą, parlamentinės demokratijos dėsnius, konstitucijos viršenybę, žmogaus teisių ir laisvių primatą.

Antai Lietuvos demokratų partijos programoje teigiama, kad suvereni valstybės valdžia turi priklausyti Tautai ir turi būti vykdoma demokratiškai, o valstybės institucijos veikia pagal demokratinį būdą priimtą Lietuvos Respublikos Konstituciją ir įstatymus, užtikrinančius politinių pažiūrų, žodžio, spaudos, sąžinės, religijos, mitingų, demonstracijų laisvę. Kitas akcentas: teisingumo institucijos – nepriklausomos nuo politinės valdžios ir valdymo įstaigų. Raginama įsteigti konstitucinį teismą¹.

1989 m. gegužės 11 d. socialdemokratų deklaracijoje „Atkurime Lietuvos socialdemokratų partiją“ skelbiama, kad demokratija yra ir reali politinė santvarka, ir pažangos siekimo metodas, ir moralinė žmogaus vertybė. Vėliau priimtoje partijos programoje besąlygiškai pritarta parlamentarizmui kaip vaisingiausiai įvairių visuomenės grupių – socialinių, nacionalinių, politinių, kultūrinių, religinių – dialogo formai².

Lietuvos demokratinės darbo partijos programinių nuostatų projekte orientuotasi į demokratinės visuomenės, valstybės raidą, o parlamentinė respublika turi sudaryti sąlygas įgyvendinti humanizmo idealus, užtikrinti lietuvių tautos išlikimą ir istorinį tęstinumą. Pareikštas įsitikinimas, kad tik įgyvendinus valdžių padalijimo principą, bus sudarytos realios sąlygos sklandžiai funkcionuoti valdžios demokratinėi sandarai ir apsaugoti valstybę nuo autoritarinio režimo pavojaus, nuo atskirų visuomenės grupių, sluoksnių ir asmenų politinio, ekonominio ir psichologinio diktato³.

Lietuvos liberalų sąjunga jau pirmuosiuose dokumentuose deklaravo liberaliosios demokratijos vertybes, kuriomis bus vadovaujama sąjungos veikloje. Paskelbtame manifeste rašoma, kad „valstybinė nepriklausomybė ne savitiksliis, bet priemonė asmens nepriklausomybei nuo savivalės valstybėje užtikrinti. /.../ Įstatyminė tvarka – tai priemonė kiekvieno laisvei apginti. /.../ Bet koks prievartinis valstybės galios naudojimas yra neteisėtas ir kenksmingas – net jeigu griebiamasi daugumos vardu /.../“⁴

„Programiniuose principuose“ atkreiptas dėmesys į tai, kad teisėta pripažįstama tik pačių piliečių išrinkta ir jų kontroliuojama valdžia, o daugiapartiškumas yra pagrindinė priemonė piliečių politinei valiai įgyvendinti ir teisėtai valdžiai formuoti. Teigta, kad įstatymų leidybos, jų vykdymo ir teisminės valdžios atskyrimas yra niekuo nepakeičiama teisėto valdžios funkcionavimo bei jos legalumo sąlyga, jokia savavališka valstybinė prievarta negali būti teisėta⁵.

Vertinant motyvus, paskatinusius imtis naujos konstitucijos rengimo, reikėtų atsižvelgti ir į tai, kad Vakarų šalių vadovai, politikai, reaguodami į Lietuvos Respublikos valingus ir kryptingus Nepriklausomybės siekius, nuolat pastebėdavo, kad Lietuvos vyriausybė dar nekontroliuoja Lietuvos sienų, neturi faktinių galimybių užtikrinti efektyvų valdymą ir t. t. Nepatikliai būdavo vertinamas ir Laikinasis Pagrindinis Įstatymas, įreminantis pereinamojo laikotarpio Lietuvos politinę, teisinę būklę.

Prisimindamas kelią, kuriuo buvo einama į Lietuvos Respublikos Konstituciją, V. Landsbergis pokalbyje su Eltos žurnaliste D. Petkauskaite sakė: „/.../ Laikinoji Konstitucija nebuvo tobula, iš tikrųjų ji – pereinamoji. Struktūriškai mūsų valstybė dar buvo labai panaši į sovietinę respubliką, tiktai suverenią. Suvokėme, kad tai nėra valstybės vizija ateičiai, ir todėl 1990 metų pabaigoje sudarėme darbo grupę naujos Konstitucijos metmenims parengti. Iš dalies tai mums primetė Vakarai, kurie neskubėjo pripažinti Laikinosios Konstitucijos, kaip demokratinės valstybės egzistavimo pagrindo.“⁶

¹ Lietuvos demokratų partijos steigimo suvažiavimo medžiaga. Vilnius, 1989, p. 4.

² Andriukaitis V. P. Nepriklausomybė ir demokratija LSDP siekiuose ir veikloje // Penkeri Lietuvos valstybingumo atkūrimo metai. Konferencijos medžiaga. Vilnius, Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1997, p. 25.

³ Tiesa, 1990 m. lapkričio 27 d.

⁴ Atgimimas, 1990 m. birželio 13–20 d.

⁵ Atgimimas, 1991 m. kovo 28 d. – balandžio 4 d.

⁶ Lietuvos Respublikos Seimo Pirmininko Vytauto Landsbergio interviu ELTA'i: Lietuvos Konstitucija turime gintis // Lietuvos Respublikos Konstitucija penkerių metų retrospektyvoje, p. 119.

Apie tai, kad jau atėjo metas imtis naujos Konstitucijos rengimo, prabilo atkurtoji Lietuvos teisininkų draugija. Jos sudaryta Konstitucinės teisės komisija ėmėsi šio darbo, o vėliau prisidėjo Lietuvos filosofų draugija.

Šio straipsnio autoriaus asmeniniame archyve yra Teisininkų draugijos autorių grupės parengtų Lietuvos Respublikos Konstitucijos metmenų pirmasis variantas, pažymėtas 1990 m. gegužės mėn. data. Advokatas Šarūnas Vilčinskas rašo, kad šis projektas buvo įteiktas Aukščiausiosios Tarybos Teisinės sistemos komisijai. Pastabos ir pasiūlymai dėl projekto turėjo būti siunčiami Aukščiausiosios Tarybos deputatui Jonui Liaučiu¹.

Pagal šį projektą Lietuvos Respublikos parlamentą – Seimą – sudarytų dveji rūmai – Atstovų rūmai ir Seniūnų rūmai. Atstovų rūmų nariai renkami dvejiems metams, o Seniūnų rūmų nariai – šešeriems. Seniūnų rūmų sudėtis vienu trečdaliu atnaujinama kas dveji metai.

Apibūdinant vykdomosios valdžios konstitucinį statusą, skelbiama, kad vykdomoji valdžia Lietuvos valstybėje priklauso prezidentui, kuris „pats ir savo nuožiūra formuojama vyriausybė vykdo Lietuvos įstatymus“. Prezidentas su Seniūnų rūmų pritarimu ir sutikimu skiria Vyriausybės narius, tarp jų – ministrą pirmininką. Prezidentas renkamas visuotiniuose, lygiuose, tiesioginiuose rinkimuose slaptai balsuojant ketveriems metams. Projekte nurodoma, kad prezidentas yra aukščiausias valstybės pareigūnas, vyriausiasis karinių pajėgų vadas, atstovauja Lietuvai be specialių įgaliojimų, nustato kitų vyriausybės narių įgaliojimus. Sekant prezidentinės respublikos modeliu, nebuvo numatytos vykdomosios valdžios prerogatyvos prieš laiką nutraukti parlamento kadenciją ir skelbti priešlaikinius rinkimus. Projektuota, kad teisminę valdžią turėtų įgyvendinti aukščiausiasis teismas, apeliacinis teismas, apygardų ir apskričių teismai. Visiems bendrosios kompetencijos teismams buvo priskiriama „konstitucinės priežiūros teisė“.

Apibendrinus galima teigti, kad ši konstitucinė versija akivaizdžiai rėmėsi JAV konstitucinės kultūros istorine tradicija, tiesa, atsižvelgiant ir į Lietuvos konstitucinį paveldą.

Visi šie paminėti faktoriai, nesureikšminant nė vieno iš jų ar neteikiant pirmenybės, atitinkamu mastu objektyviai sąlygojo praktiškuosius pirmąjį Konstitucijos rengimo veiksmus.

1990 m. lapkričio 7 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo posėdyje Aukščiausiosios Tarybos Teisinės sistemos komisijos pirmininkas Jonas Prapiestis pranešė, kad konstitucingumo ateities klausimais polemizuota parlamento nuolatinių komisijų pirmininkų pasitarimuose ir kitur, o jo vadovaujama komisija imasi iniciatyvos – siūlo nedelsiant sudaryti darbo grupę, kuri pradėtų rengti konstitucijos projektą². Prezidiumo posėdžiui teiktame nutarimo projekte buvo numatyti darbo grupės nariai, kurių dauguma – Aukščiausiosios Tarybos deputatai, o kiti – mokslo, teisinių institucijų darbuotojai. Teisinės sistemos komisijos nuomone, tokiam kolektyvui turėtų vadovauti Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkas, o reikalui esant – paskiriamas ir darbo grupės vadovo pavaduotojas. Pranešėjas samprotavo, kad darbo grupės tikslas turėtų būti ne vientiso naujos Konstitucijos projekto teksto parengimas, o būsimosios Konstitucijos koncepcijos išsamus apibūdinimas ir išskirtinai – valdžios institucijų statuso, kompetencijų, tarpusavio sąveikų pagrindimas.

Nors tada vykusiam Prezidiumo posėdyje ir nebuvo visapusiškiau išdėstyti tokių darbų pradžia skatinantys argumentai, niekas ir neprieštaravo, kad būtų einama šiuo keliu. V. Landsbergis pastebėjo, kad jau metas „anonsuoti“ pasauliui, kokia bus Lietuvos Respublika ir jos Konstitucija. Aukščiausiosios Tarybos sekretorius Liudvikas Sabutis tartum reziümavo: nepradėti naujos Konstitucijos projekto rengimo darbai – jau dabar yra Aukščiausiosios Tarybos „įsiskolinimas“.

Aukščiausiosios Tarybos Pirmininko pavaduotojas Kazimieras Motieka abejojo grupės sudarymo principais, nes dauguma iš pasiūlytųjų jau eina atsakingas pareigas Aukščiausiojoje Taryboje, yra derybų su Sovietų Sąjunga delegacijos nariai, ekspertai. K. Motieka

¹ Plačiau žr.: Vilčinskas Š. Lietuvos Konstitucijos projekto principai. Vilnius, 1991.

² Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo posėdžio turinys atkuriamas pagal garso įrašą, kuris yra Lietuvos Respublikos Seimo archyve.

laikėsi nuomonės, kad Konstitucijos projektas turėtų būti kuriamas ne parlamente, bet, pvz., Lietuvos teisininkų draugijoje, įtraukiant į šį darbą teisininkus, kitų sričių specialistus.

Tokiam pasiūlymui nepritarė, nes dauguma posėdžio dalyvių buvo įsitikinę, kad Konstitucijos rengimas turėtų vykti būtent Aukščiausiojoje Taryboje ar jos Prezidiume. V. Landsbergis samprotavo, kad į tokią veiklą visų pirma turėtų įsitraukti jau rengusieji Laikinąjį Pagrindinį Įstatymą, kitus konstitucinius dokumentus, o konsultantais galėtų būti lietuvių išeivijos atstovai, kiti – ekspertais. Paminėta, kad viena tokia konsultantė iš JAV jau yra.

Panašios pozicijos laikėsi Aleksandras Abišala. Pabrėždamas, kad Konstitucijos rengimas yra politinės veiklos sritis, neabejojo, kad kolektyve turi būti ir deputatai. Aloyzas Sakalas siūlė sustiprinti darbo grupės politinį statusą ir pavadinti ją valstybine komisija. V. Landsbergis, ieškodamas kompromisų kilusioje polemikoje, orientavo į tai, kad darbo grupė ne tik pati rengs konkretų konstitucinį tekstą, bet ir organizuos šią veiklą – pasitelks teisininkus, ekonomistus, kitų sričių specialistus. Pasak jo, formuojamas kolektyvas gali būti įvardijamas kaip vadovaujanti grupė. Gediminas Šerkšnys siūlė į darbo grupę įtraukti Aukščiausiosios Tarybos Valstybės atkūrimo komisijos atstovą ir akcentavo, kad grupė turėtų bendradarbiauti su jo vadovaujama komisija. Romas Gudaitis siūlė nepamiršti Mokslų akademijos nario Juozo Bulavo. L. Sabutis, argumentuodamas tuo, kad formuojamos darbo grupės sukurtas dokumentas bus tik pirmas žingsnis į Konstituciją ir bus toliau svarstomas Prezidiume, Aukščiausiojoje Taryboje, buvo įsitikinęs, kad Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkas neturėtų būti jos nariu.

Prezidiumo posėdyje preliminarieji pasikeista nuomonėmis, koks dokumentas turėtų būti rengiamas, kad tai turėtų būti tekstas, kuriame apibrėžiamos Lietuvos valstybės esminės charakteristikos, valstybės galių ir žmogaus teisių bei laisvių sąveika, valstybinės valdžios institucinė sandara, jos veikimo pagrindiniai aspektai bei kiti svarbiausieji konstitucinio reguliavimo klausimai. Kitaip sakant, preziumuota, kad tai bus ateities konstitucingumo raidos bendroji vizija, koncepcija ar išvalgos, suformuluotos atitinkamame tekste. Visi posėdžio dalyviai sutarė, kad dokumentas visų pirma turėtų būti pateikiamas Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui ir čia vertinamas. Prezidiumas turės nuspręsti, ar sudaryti naują komisiją, ar tiesiog pranešti apie atliktą darbą Aukščiausiojoje Taryboje, kuri ir priims atitinkamas direktyvas.

Diskutuojuant dėl terminų, kuriais turėtų būti įrėmintas dokumento rengimas, būta įvairių samprotavimų. A. Abišala siūlė nustatyti, kad darbas turėtų būti baigtas 1991 m. birželį, J. Prapiestis – iki 1991 m. kovo 11-osios, A. Sakalas – iki 1991 m. vasario 16-osios. V. Landsbergis akivaizdžiai linko į tai, kad nereikia delsti ir 1990 m. gruodžio 31 d. jau galima turėti atlikto darbo rezultatus.

Taip radosi Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos Konstitucijos rengimo“¹, kuriuo buvo sudaryta Konstitucijos projekto rengimo grupė: Vytautas Landsbergis (grupės vadovas) – Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkas; Juozas Bulavas – Mokslų akademijos narys korespondentas; Algimantas Dziegoraitis – Vilniaus miesto 2-osios juridinės konsultacijos advokatas; Juozas Galginaitis – Valstybinės teisinės informacijos departamento direktoriaus pavaduotojas; Valdemaras Katkus – užsienio reikalų ministro pavaduotojas; Pranas Kūris – teisingumo ministras; Kęstutis Lapinskas – Aukščiausiosios Tarybos deputatas; Zenonas Namavičius – Vilniaus universiteto Teisės fakulteto dekanas; Vytautas Pakalniškis – Aukščiausiosios Tarybos Juridinio skyriaus vedėjo pavaduotojas; Artūras Paulauskas – generalinis prokuroras; Jonas Prapiestis – Aukščiausiosios Tarybos Teisinės sistemos komisijos pirmininkas; Stasys Stačiokas – Teismo ekspertizės mokslinio tyrimo instituto direktorius; Česlovas Vytautas Stankevičius – Aukščiausiosios Tarybos Pirmininko pavaduotojas; Gediminas Šerkšnys – Aukščiausiosios Tarybos Valstybės at-

¹ *Dokumentų rinkinys, 2, p. 600–601.*

Sovietų kariuomenės paradas Gedimino prospekte. 1990 m. lapkričio 7 d. Jono Juknevičiaus nuotrauka. LCVA.

kūrimo komisijos pirmininkas; Aurimas Taurantas – Aukščiausiosios Tarybos deputatas; Juozas Žilys – Aukščiausiosios Tarybos Juridinio skyriaus vedėjas.

Nustatyta, kad ši grupė turi parengti Lietuvos Respublikos Konstitucijos koncepciją ir pateikti Prezidiumui iki 1990 m. gruodžio 31 d.

Taigi 1990 m. lapkričio 7 d. priimtas sprendimas žengti pirmąjį žingsnį kelyje į nuolatinę Lietuvos Respublikos Konstituciją, tačiau ir šį veiksmaŲ tartum palydėjo SSRS kariškių išpuolis. Tą pačią dieną Vilniuje, prie Lenino paminklo, Sovietų Sąjungos komunistų partijos struktūros surengė mitingą vadinamosioms Spalio revoliucijos metinėms paminėti. Po to Gedimino prospekte vyko SSRS okupacinės kariuomenės dalinių paradas. Pasipiktinę šia provokacija, vilniečiai parado dalyvius apmėtė kiaušiniais, dažais, akmenimis. Konservatorijos studentai balkone su Brežnevo kauke „pagerbė“ paradaŲ. Desantininkai pro Konservatorijos langus įsiveržė į pastato vidų, guminėmis lazdomis mušė studentus, buvo sužeistų. Tik žmonių savitvardos ir drausmės dėka okupacinei kariuomenei nepavyko išprovokuoti rimtų incidentų.

Beje, tai buvo paskutinis okupacinių pajėgų karinės galios demonstravimas Lietuvos sostinėje. Tokia niūri politinė tikrovė ženklino Lietuvos Respublikos pastangas spartinti konstitucinės demokratijos vyksmą.

Reaguodama į lapkričio 7 d. įvykius, Aukščiausioji Taryba Prezidiumo iniciatyva lapkričio 8 d. paskelbė pareiškimą „Dėl TSRS okupacinės kariuomenės savivalės Lietuvoje“¹. Eilinį kartą konstatuota, kad šie SSRS kariuomenės veiksmai rodo, jog SSRS vadovybė, Helsinkyje pasirašiusi Saugumo ir bendradarbiavimo Europoje pasitarimo Baigiamąjį aktą, nuolat deklaruojanti teisinės valstybės kūrimą, nesiskaito su valstybių suverenitetu, teise ir žmogiškumu. Panašūs SSRS veiksmai diskredituoja ją, kaip derybų su Lietuvos Respublikos partnere, pasaulio bendrijos akyse, ypač Paryžiaus susitikimo išvakarėse. Aukščiausioji Taryba, protestuodama prieš tokius SSRS okupacinės kariuomenės veiksmus, kvietė valstybes – Paryžiaus susitikimo dalyves – tuos veiksmus pasmerkti.

¹ Ten pat, p. 477.

DOKUMENTAI

LIETUVOS NEPRIKLAUSOMYBĖ – NUOLATINIS BUDĖJIMAS

**1918 M. VASARIO 16 D. LIETUVOS NEPRIKLAUSOMYBĖS AKTO
SIGNATARUI, SEIMO PIRMININKUI, TELŠIŲ VYSKUPUI JUSTINUI
STAUGAIČIUI – 150**

Artėjantis Lietuvos valstybės atkūrimo šimtmečio jubiliejus įpareigoja prisiminti Lietuvos Respublikos kūrėjus – 1918 m. vasario 16 d. Nepriklausomybės Akto signatarus, – stovėjusius prie moderniosios Lietuvos Respublikos ištakų ir formavusius jos raidos kryptis. Minint iškilios Lietuvos valstybingumo asmenybės Justino Staugaičio 150-ąsias gimimo metines, 2016 m. lapkričio 23 d. Lietuvos Respublikos Seime buvo pristatyta paroda, kurioje eksponuotos fotografijos ir dokumentai apie kunigo, Lietuvos Valstybės Tarybos nario, signataro, Lietuvos Seimų nario, Seimo Pirmininko ir Telšių vyskupo veiklą.

Dažniausiai J. Staugaitis prisimenamas kaip signataras ir vyskupas, rečiau menama jo veikla Lietuvos Respublikos Seimuose. Iš septynerių parlamentinės demokratijos metų (1920–1927 m.) šešerius jis ėjo Seimo vicepirmininko arba Pirmininko pareigas, pirmininkavo Seimo posėdžiams. Steigiamajame Seime J. Staugaitis buvo aktyvus krikščionių demokratų bloko polemistas, kalbėjęs užsienio politikos, žemės reformos, švietimo, Konstitucijos rengimo klausimais. Eidamas Seimo vicepirmininko arba Pirmininko pareigas, J. Staugaitis, kaip Seimo delegatas, vizito lankėsi Didžiojoje Britanijoje, Prancūzijoje, Italijoje, Vatikane, Suomijoje. Amžininkai palankiai vertino J. Staugaičio asmens savybes ir kompetencijas. Net ir būdamas Seimo Pirmininku jis ir toliau gyveno kuklioje Aukštosios Panemunės klebonijoje, kur rengdavo priėmimus oficialioms užsienio valstybių delegacijoms, diplomatinio korpuso nariams. Eidamas aukštas pasaulietines pareigas, J. Staugaitis neapleido dvasininko pareigų, taip pat sėkmingai kopė bažnytinės karjeros laiptais – į Seimą įžengė kunigas, iš Seimo pasitraukė būdamas vyskupas. Pasaulietines Seimo vicepirmininko ir Pirmininko pareigas turėjo derinti su bažnytinėmis pareigomis: Aukštosios Panemunės parapijos klebono, Garliavos dekanas, kanauninkas, Popiežiaus rūmų prelatas. 1926 m., įsteigus Lietuvos bažnytinę provinciją, popiežius Pijus XI jį paskyrė pirmuoju Telšių vyskupu ir Klaipėdos prelatūros valdytoju. Tapęs vyskupu, J. Staugaitis nebekandidavo į III Seimą. Jis suformavo vyskupijos kuriją, įsteigė kunigų seminariją ir organizavo jos

rūmų statybą. J. Staugaitis sugebėjo meistriškai derinti tarsi ir priešingas – dvasininko ir vieno įtakingiausių Lietuvos politikų – veiklas, dvasines ir pasaulietines pareigas.

Parodoje eksponuotos fotografijos ir dokumentai yra saugomi Alytaus kraštotyros muziejuje, Nacionaliniame Mikalojaus Konstantino Čiurlionio dailės muziejuje, Istorinėje Lietuvos Respublikos Prezidentūroje Kaune, Kauno apskrities archyve, Kauno arkivyskupijos kurijos archyve, Kretingos muziejuje, Kauno miesto muziejaus Miko ir Kipro Petrauskų lietuvių muzikos skyriuje, Lietuvos centriniame valstybės archyve, Lietuvos nacionaliniame muziejuje, Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje, Lietuvos valstybės istorijos archyve, Marijos ir Jurgio Šlapelių name-muziejuje, Mažeikių muziejuje, Panevėžio apskrities Gabrielės Petkevičaitės-Bitės viešojoje bibliotekoje, Vytauto Didžiojo karo muziejuje, Žemaičių dailės muziejuje, Žemaičių vyskupystės muziejuje, Lietuvos Respublikos Seimo archyve, asmeniniuose Dariaus ir Elenos Staugaičių ir prof. Audronės Juodaitytės archyvuose.

Parodos rengėjai dėkingi parodos partneriams už suteiktą galimybę naudotis jų saugoma dokumentine ir fotomedžiaga. Nemažas Lietuvos atminties kultūros institucijų, saugančių J. Staugaičio archyvalijas, sąrašas liudija, kaip nedėkingai šie archyviniai šaltiniai buvo išblaškyti Antrojo pasaulinio karo ir sovietinės okupacijos verpetuose, o ne atgulė viename vyskupo Justino Staugaičio fonde.

„Nepriklausomybės sąsiuvinį“ skaitytojams pristatome vieną iš vyskupo Justino Staugaičio rankraštinio palikimo dokumentų ir parodos eksponatų, saugomą Lietuvos valstybės istorijos archyvo Telšių vyskupijos kurijos fonde. Byloje surinkti 1926–1940 m. vyskupo J. Staugaičio konferencijose skaitytų referatų tekstai, parašytos pratarinės katalikiškų draugijų leidiniams, aplinkraščiai vyskupijos dvasininkams, sveikinimai jubiliejų ir konferencijų progomis, kalbų ir pamokslų tekstai, taip pat slapyvardžiu (Meškus) pasirašyta Vinco Mykolaičio-Putino romano „Altorių šešėly“ recenzija. Pristatomas tekstas – 1933 m. vasario 16 d. Telšių katedroje pasakytas vyskupo Justino Staugaičio pamokslas.

Reikšminga, kaip praėjus 15 metų, Nepriklausomybės Akto signataras, o 1933 m. – Telšių vyskupas J. Staugaitis, pasitraukęs iš aktyvaus politinio gyvenimo, vertino XX a. pradžios lietuvių tautos atgimimo judėjimą ir Lietuvos valstybės susidarymo procesą. Pranašišškai skamba ir vertinimai apie dvi tuo metu bekylančias totalitarizmo grėsmes – fašizmą ir bolševizmą – ir lietuvių tautos vietą šių totalitarinių sistemų suklestėjimu metu.

Žydrūnas Mačiukas, Vilma Akmenytė-Ruzgienė

VYSKUPAS JUSTINAS STAUGAITIS

PAMOKSLAS, PASAKYTAS 1933 M. VASARIO 16 D.

„Giedosime Viešpačiui, nes garbingai yra išgarsėjęs: žirgą ir raitelį įmetė į jūrą.“ (Iš 15, 1)

Į sunkią Aigipto* vergiją buvo pakliuvusi žydų tauta. Žmogiškai galvojant, žydams pasiliuosuoti iš sunkaus faraonų jungo tartum jokios nebuvo vilties. Nes kas gi buvo žydai, palyginus su faraonu? Jie menkai nuskurusią vergų pulkelį, jis, faraonas, didelės valstybės valdytojas, turįs savo dispozicijoje didelę armiją, turįs savo rankoje valstybės išdą ir puikiai sutvarkytą administracijos aparatą. Tačiau Dievo Apvaizdos buvo numatyta, kad žydai būtų laisvi ir jie susilaukė laisvės. Visos faraono galybės priemonės nuėjo niekais. Tai galybei sunaikinti Dievas panaudojo visą eilę stebuklų.

Kai žydų vadas Moizė stebuklingai pervedė juos per Raudonąją jūrą, kai jie jau pasijuto laisvi, tai, Moizei vadovaujant, jie džiaugsmingai sušuko: „Giedokime Viešpačiui, nes garbingai yra išgarsėjęs: žirgą ir raitelį įmetė į jūrą.“

* Pamokslas kalba ne-
taisyta. Vietovardžiai ir asmen-
vardžiai rašomi
pagal J. Staugaičio
rankraštį. – Red.

Mūsų, lietuvių, likimas – buvo labai panašus į likimą žydų, nešusių Aigipto vergijos jungą. Mums tebuvo likusi tik viena liaudis ir ta pati nešė sunkų baudžiavos jungą. Ir ta liaudis vis tirpo ir tirpo. Galima jau buvo spėlioti, kada bus tartas paskutinis lietuviškas žodis. Ir mūsų kaimynai, kurių tautinius organizmus stiprino mūsų Tautos nuostoliai, be abejonės, to laukė.

Tačiau kitaip buvo surėdyta Dievo Apvaizdos. Aukščiausias pasaulio Šeimininkas norėjo, kad mūsų Tauta išliktų gyva. Ir štai sunkiausiomis apystovomis ima reikštis tautinis mūsų susipratimas. Kaip tas susipratimas yra augęs ir tarpęs, apie tai aš nekalbėsiu, nes tie dalykai visiems gerai žinomi. Jau prieš Didįjį karą mes pasijutome esą nebeldaudis, tik tauta, su visomis savybėmis, kurios dera tautai.

Didysis karas sutriuškino mūsų spaudėjų galybę. Tam karui besibaigiant, ir mes jau galėjome pareikšti savo gyvybę, galėjome ryžtis atstatyti senąją mūsų Valstybę.

Ir mes tai esame padarę. Per rinktinius mūsų Tautos vyrus mes esame tarę reikšmingą žodį, kad mūsų Tauta jau yra nepriklausoma ir kad ji atstato savo Valstybę. Įvyko tai 16 vasario 1918 m. dieną.

Tuomet buvo tartas žodis, bet kad jis pavirstų kūnu, gyvenimo faktu, dar mums reikėjo daug kliūčių nugalėti. Mes žinome, kad senieji mūsų spaudėjai, tie, kurie mūsų krauju pirmiau buvo stiprinę savo tautinį organizmą, buvo užtaisę mums pinkles ir buvo benorį mūsų pastangas niekais paversti. Tačiau šiandien mes galime sušukti su psalmininku: „Pinklės sudraskytos, ir mes esame išgelbėti“ (Ps 123, 7). Ir štai jau 15 metų sueina nuo anos, brangios mums, mūsų nepriklausomybės paskelbimo dienos. Mūsų Valstybė bręsta ir stiprėja. Mes šiandien galime sušukti su Moize: „Giedokime Viešpačiui, nes garbingai yra išgarsėjęs: žirgą ir raitelį įmetė į jūrą.“ Tos garbingos giesmės giedoti galybių Viešpačiui mes šiandien kaip tik čion esame susirinkę.

* * *

Natura nihil facit frustra (gamta nieko nedaro be reikalo), – sakydavo senovės romėnai. Mes, tikį krikščionys, šitą posakį turime teisingiau išreikšti: Dievo Apvaizda nieko nedaro be reikalo. Jei Dievas mažutę žydų tautelę stebuklingai išvedė iš Aigipto, jei ją globojo ir saugojo, tai ne be reikalo. Ta tauta turėjo išsaugoti žmonijai monoteizmo idėją ir, kas svarbiausia, paruošti kelią Evangelijai.

Be galo brangus dalykas yra Evangelija. Visa, kas gražu, kas kilnu, kas tobulina ar tai atskirą žmogų, ar žmoniją, turi savo šaknis Evangelijoje. Šiandieninė mūsų civilizacija – tai Evangelijos vaisius. Jei prieš 19 amžių Kristus nebūtų gimęs, jei nebūtų Evangelijos, tai žmonijos istorijos raida, be abejonės, būtų nuėjusi visai kitais keliais.

Štai kodėl Dievo Apvaizda taip rūpinosi žydais.

Mes žinome, kaip brangiai atsiėjo žmonijai Evangelijos įgyvendinimas. Milijonai gražiausių, kilniausių, šventų žmonių, galima sakyti, žmonijos žiedas turėjo paaukoti savo gyvybę Romos imperatorių pagonybei nugalėti.

O kas gi yra ta pagonybė? Mes dažnai manome, kad pagonybė – tai tam tikras stabmeldžių kultas. Bet tasai kultas – tai tik sukonkretizuotas viršutinis pagonybės apsireiškimas. Pagonybė savo esme yra krikščionybės antitezė.

Krikščionybė mums stato prieš akis Dievą, į kurį turi būti kreipiamos visos mūsų mintys, visas mūsų veikimas. Dievas yra galutinis mūsų tikslas. Kristus, Dievas-Žmogus mūsų gyvenimo pavyzdys.

Pagonybės esmė yra tai, kad ji stato Dievo vietoje žmogų, jį dievina, jį atpalaiduoja nuo visokių atgamtinių varžtų. Senovės pagonių dievaičiai – tai ne kas kita, kaip žmogaus aistrų sudievinimas, suasmeninimas. Kas gi buvo Venera, jei ne paleistuvavimo sudievinimas? Kas gi buvo Bachus, jei ne girtuokliavimo sudievinimas? Kas gi buvo Merkurijus, nei ne suktybės, apgaudinėjimo sudievinimas? Konkrečioje pagonybės formoje, galima sakyti, visos žemosios žmogaus aistros yra pateisinamos, nes jos turi pavyzdžių dievų šeimoje.

Konkrečią Romos pagonybę Evangelija yra nugalėjusi. Tačiau pagonybė kai dėl savo esmės gyvuoja žmonijoje ir, turbūt, gyvuos, kol bus šitas pasaulis. Yra tai vadinamasis neopagonizmas, kuris, tiesa, neapraktikuoja senovės pagonių kulto, bet ir teorijoj ir praktikoj, dažnai tik praktikoj neigia Dievą ir Jo vietoje stato žmogų. Su neopagonizmu Evangelija grumiasi ir, turbūt, grumsis lig pasaulio pabaigos.

Neopagonizmas amžių bėgyje reiškėsi įvairių sistemų, įvairių srovių pavidalu. Per ilgai užtrukčiau, jei apie tai norėčiau kalbėti. Tepriminsiu tik pasaulinį neopagonizmo etapą. Yra tai bolševizmas.

Bolševizmas – tai ne tik tam tikra ekonominė teorija, tai yra savo rūšies religija, tik iš kito galo. Yra tai absoliuti krikščionybės negacija. Bolševizmas neigia ne tik Dievą, bet ir visą krikščioniškąją civilizaciją. Nėra sielos, nėra jos reikalavimų, nėra doros dėsnių, nėra sąžinės. Vienintelė žmonių sugyvenimo norma – tai pajėga ir prievarta.

Pagrindinės krikščionybės žymės – meilė, nuoskaudų atleidimas, kantrumas; pagrindinės bolševizmo žymės – kerštas, neapykanta. Evangelija savo kankinių krauju užkariavo senąjį pasaulį; bolševizmas mudo kraujuose tikruosius ir tik įtartinuosius savo priešininkus.

Bolševizmas – tai barbarija, kokios pasaulis dar nėra regėjęs. Ir ta barbarija, įsiviešpatavusi didžiulėje valstybėje, gresia, kėsina sulieti visą pasaulį.

Priešais bolševizmą Evangelijos ir mūsų civilizacijos sargyboje stovi Katalikų Bažnyčia. Roma ir Maskva – štai šiandien du lageriu, kuriuodu ne tik stovi vienas prieš kitą, bet jau veda atkaklią kovą. Galingi bolševikai, bet dar galingesnė Katalikų Bažnyčia su savo 3 1/2 milijono narių. Tai yra dvi – raudonoji ir baltoji – armijos.

Tos baltosios armijos dalimi esame ir mes, lietuviai, nes juk esame katalikai. Lietuva čia pat prie Sovietų Rusijos sienos. Vadinasi, mes stovime pirmose baltosios armijos eilėse. Žinoma, sunku yra permatyti Aukščiausiojo mintys ir atspėti Jo planai. Tačiau iš to, kas dabar vyksta pasaulyje, mums jau aiškėja, kodėl Dievo Apvaizda yra leidusi atgimti mūsų Tautai ir padėjusi įsikurti mūsų Valstybei: mes turime einančios iš Rytų baisios bolševizmo barbarijos antplūdį sulaikyti.

Mes patys ilgus laikus esame buvę rusų įtakoje. Mes, senesnioji inteligentų karta, esame eję rusų mokyklas. Tose mokyklose, ne kur kitur, buvo ugdomi šiandieninio bolševizmo daigai. Mes iš tų mokyklų gal nemaža esame išsinešę bacilų. Mums būtinai reikia jais nusikratyti.

Kad pas mus esama nemaža bolševizmo dvasios apsireiškimų – tai neginčytina. Kas gi yra tas, šiandien taip baisus, šeimininio gyvenimo iškrikimas, tas iširusių moterų daugėjimas? Juk tai ne Evangelijos, tik neopagonizmo vaisiai, tai bolševizmo dėsnių vykdymas.

Mums gerai, kad mūsų katalikiškoje valstybėje kriminalistų šiandien turime daugiau, kaip kad jų yra buvę rusų laikais. Tai juk yra nutolimas nuo Evangelijos ir artėjimas prie bolševizmo.

Sakysite: mes juk ne kriminalistai. Taip, bet už tai, kad yra patekusių kalėjiman kriminalistų, kalta yra visuomenė, kuri juos į tai yra pastūmėjusi. Ne vienas šiandieninis kriminalistas gal yra girdėjęs ar matęs inteligentą, laužantį kitus krikščioniškos dorovės dėsnius; ir tas nelaimingas žmogus, blogo pavyzdžio padrasintas, ryžosi padaryti tai, už ką jau baudžia kriminalinis kodeksas.

Kartą, mylimieji, reikia suprasti, jog doram žmogui neužtenka nesueiti į koliziją su kriminaliniu kodeksu. Juk mums, katalikams, yra dar Dievo Bažnyčios įstatymų kodeksas, pagaliau, mūsų sąžinės kodeksas. Ir su tais kodeksais reikia sueiti į tvarką.

Lai tad šiandien kiekvienas peržvelgia savo sąžinės knygas ir, jei pastebės, kad jose daug kas įrašyta, kas nedera lietuviui katalikui, lai pasistengia tuos nuostolius atitaistyti. Tik tada, kai mes tvirtai stovėsime po Kryžiaus vėliava, kai patikimai laikysimės Evangelijos kodekso, savo šalį apsaugosime nuo bolševizmo ir užstosime jam kelią į Europą. Tada mes vykdysime Dievo Apvaizdos mums užbrėžtą planą, ir Dievas laimins mūsų Tėvynę. Amen.

IŠ ROMUALDO OZOLO PALIKIMO**ROMUALDAS OZOLAS**

NACIONALINĖ VALSTYBĖ: PRIGIMTIS IR PASKIRTIS

Valstybė – tai žmones siejanti sistemiška teisės normų visuma. Valstybės sukūrimas yra visuomenės virsmo iš etnosą į tautą riba. Valstybė yra tautos egzistavimo būdas. Netekus valstybės tauta subyra į socialinius sluoksnius, grupes ir kitokius darinius, kurie arba išsikelia tikslą atkurti valstybę ir tapti visaverte tauta, arba pamažu tirpsta kituose etniniuose ir tautiniuose organizmuose. Taip buvo visais laikais. Taip yra ir dabar.

Nacionalinė valstybė yra žmonių visuomenės demokratizavimosi kūrinys, savo grynų pavidalų gimęs Didžiojoje prancūzų revoliucijoje ir iki šiolei buvęs modeliu ir idealu visoms civilizuotoms pasiryžtančioms tautoms. Nacionalinės valstybės modelio patrauklumas ir konstruktyvumas slypėjo jos pilietybės sampratoje: kiekvienas asmuo, valstybės teisinę sistemą pripažįstantis savo elgesio norma, įgyja lygias su kitais visuomenės nariais teises realizuoti savo asmens galimybes nustatytos tvarkos rėmuose. Pilietiškumas yra visuomenėje gyvenančio asmens juridinis apibrėžtumas, arba juridinė asmenų jungtis, kurios dėka redukuojamos asmenų skirtybės ir akcentuojamos bendrybės, asmenų visumą įgalinančios rasti bendras elgesio ir gyvenimo normas. Tai asmenų galių įvairovę verčia visuomenės galia, kuri, bendros valios vairuojama, gali nuversti kalnus. Štai kodėl demokratinės revoliucijos, kūrusias nacionalines vertybes, XIX ir XX amžiais buvo didžiulės humanizacinės pažangos metas.

Pilietinio bendruomeniškumo bruožų pilietiško sampratoje gali būti daug ir įvairių. Tačiau du yra nekintamai būtini: tai kiekvieno asmens įsipareigojimai vienodai elgtis savo, pirma, *gyvenamosios vietos* ir, antra, *gyvenimo būdo* atžvilgiu, kitaip tariant, kiekvienam, kaip visiems, branginti ir saugoti teritoriją – bendro gyvenimo garantą žmogaus išorėje, ir kultūrą, kurios aukščiausias ir vertingiausias elementas yra kalba, – bendro gyvenimo garantas kiekvieno žmogaus viduje.

Nebuvo, nėra ir nebus teisės kodekso, kuriame nebūtų apibrėžtas asmens santykis su šiais dviem kriterijais. Netgi tais atvejais, kai konstitucija numato valstybės dvikalbystę, t. y. lygiagrečią dviejų gyvenimo būdų plėtotę, ji tą plėtotę reglamentuoja kaip specifinę tam tikroje teritorijoje, šioje konkrečioje valstybėje. Todėl visiškai suprantama, kad konstitucinis asmuo kaip piliečio apibrėžimas yra fundamentaliųjų jo santykių su gyvenimu, su žmogiškuoju buvimu nustatymas, ir kaip esmingai jie bus nustatyti, taip sėkmingai žmonių susitarimas apie jų gyvenimo bendrumą, arba pilietiškumą, tarnaus jų gyvybinių galių gausinimui, o ne sekinimui.

1992 metais priimta mūsų atkurtosios nacionalinės valstybės – Lietuvos Respublikos – Konstitucija abu fundamentaliuosius asmenų santykius bendravardiklina mūsų galių ugdymo ir gausinimo kryptimi: kalba skelbiama valstybine, teritorija – vientisa ir nedaloma.

Europos Sąjungos konstitucija, kurią mes ratifikavom pirmieji, mūsų teritorijos vientisumo ir nedalomumo postulatai naikina dvejopai: iš *principo* – perimdama visos mūsų teritorijos kontrolę mūsų suvereniteto apribojimo esmingiausiose gyvenimo srityse būdu, ir *konkrečiai* – išreikalavusi teisę mūsų teritoriją kaip žemės sklypus pirkti ir išpirkti kitų sąjungon suėjusių ir pusvalstybėmis tapusių šalių piliečiams. Kas jie? Tai, anot ES konstitucijos, nesvarbu – svarbu, kad jie turėtų pinigų ir būtų Europos Sąjungos piliečiai, t. y. neapriboti tautiškai, bet apriboti teritoriškai.

Europos Sąjungos konstitucija mūsų gyvenimo būdo formaliai nenaikina, tačiau neformali tikrovė tokia: net vertėjų į visas Europos Parlamento kalbas mes neturim ir nepajėgiam parengti, Europos Komisijoje pareigūnai nemokančius anglų kalbos įžeidinėja lygiai taip pat, kaip ir buvusios Raudonosios Sąjungos pareigūnai įžeidinėjo nemokančius rusiškai, kultūra globaliojo pelno stichijoje išvirto į anglakalbį popsą, kuriam be problemų pasiduoda kosmopolitiškai auklėjama jaunoji karta. Vienas iš akivaizdžiausių šio tipo pavyzdžių – vadinamoji Eurovizija, kurios istorija vien nuo lietuvių dalyvavimo joje momento būtų idealus pavyzdys, koku būdu realiai yra niveliuojamas ES tautų kultūrinis savitumas.

Daug kas stebisi: kodėl taip sparčiai kinta tradicinės Europą kėlusios ir ugdžiusios vertybės – meilė ir ištikimybė savo žemei ir kalbai? Kaip atsakymas dažnai nurodomas globalizacijos neišvengiamumas. Iš tiesų gi tas neišvengiamumas – tai tik juridinis pelno be ribų ir be sienų įteisinimas, dėl ko sparčiai malamos visos iki šiol buvusios nacionalinio bendruomeniškumo struktūros, pradžia persikirstant žmones į superturčius ir skurdžias vidutinybes, šioje atmosferoje įveiksinant godulį kaip vartojimo psichologinį variklį, žiniasklaidos manipuliacijų dėka tampantį svarbia internacionalizacine galia.

Tačiau ji vargu bau augtų taip sėkmingai, jeigu po šiuo vadinamosios globalizacijos projektu dar 1949 metais nebūtų pakištas kitas projektas – vadinamoji Visuotinė žmogaus teisių deklaracija, padėjusi griauti totalitarinę sistemą, tačiau šiandien tapusi įvairių mažumų aptarnavimo juridine baze, taigi, esminiu bet kurio visuomeniškumo, bet kurio bendruomeniškumo naikinimo dokumentu. Taip yra dėl to, kad Žmogaus teisių deklaracija postuluoja asmens teisės be asmens pareigų, tuo tarpu nacionalinės valstybės pilietiškumas paremtas būtent asmens įsipareigojimais kitiems asmenims, bendrijai. Kas norės priimti kokius nors įsipareigojimus, kai epochos šūkis yra asmens teisės be pareigų!? Štai kodėl šiandien viešpatauja individualizmas ir liberalizmas, ne vienu atveju neturį demokratijai būtino turinio.

Antnacionaliniai juridiniai dariniai atitinka demokratijos reikalavimus tik tuo atveju, jeigu nacionalinių valstybių atstovaujamos bendruomenės kiekvienu bendro sprendimo reikalaujančiu atveju turi galimybę apsispręsti atskirai. Bet kuris suvereniteto apribojimas yra nacionalinės visuomenės gyvenimo būdo regresyvaus keitimo prielaida ir priemonė, galinti būti nukreipta ir prieš pamatines gyvybines nacionalinės bendruomenės galias. Apie demokratinę gyvenseną tokiais atvejais kalbėti nėra jokio pagrindo. Kokia gili šiandien ir europinės sąmonės trauka diktatūros link, rodo Europos Sąjungos nesusitarimas dėl ilgalaikio biudžeto, viena tauta pateikė alternatyvą kitoms – ir jau klyksmai apie krizę. Kai visa tai tėra demokratijos tautų lygmenyje išbandymas ieškant kompromiso.

Mes, netgi tie, kurie vadina save Lietuvos patriotais, dažnai linkę pilietiškumą sieti ir net tapatinti tik su asmens individualiu aktyvizmu. Tai – kelias į akligatvį.

Pilietiškumas yra asmenų bendruomeniškumas, jų visuminis gyvenimas savo tėvų žemėje ir kultūroje tiek istorijos kasdienybėje, tiek per jos didžiuosius virsmus. Gyvenimas

kartais ir sunkiai ieškant bendrumo, o reikalui esant – netgi aukojant savo išskirtinumą. Bet jo neatsisakant iš principo.

Kito kelio į ateitį žmogui kaip tautos žmogui – nėra.

Tam žmogus turi būti rengiamas nuo gimimo – šeimoje, mokykloje, darbe ir visame viešajame gyvenime.

Kito kelio į ateitį nėra ir pasauliui. Nes tautos, taigi – ir nacionalinės valstybės, – vienintelis pasaulio demokratinės ateities garantas.

2005 06 27

Parengė Algimantas Jankauskas

Romualdo Ozolo nuotrauka.

MĄSTYMAI

EUROPA PO EUROPOS SĄJUNGOS?

Europos Sąjungą šiandien geriausiai apibūdina neapibrėžtumas. Neaiški Europos tautų piliečių parama sąjungai, neaiškios jos ateities perspektyvos, neaiškios šalių narių vyriausybės pozicijos dėl geriausio situacijos sprendimo, neaiškūs sprendimai apsaugoti Šengeno erdvės išorines sienas, užtikrinti euro veikimą, išspręsti demokratijos deficito ir europinio tapatumo kūrimo dilemas. Net didžiausi ES optimistai nebegali būti tikri dėl Sąjungos ateities ir stabilumo.

Tačiau ne visada ateitis buvo tokia miglota kaip dabar. Priešingai, pastaruosius dvidešimt metų Europos Sąjunga judėjo labai aiškia ir tiesia linija – plėtėsi geografiškai ir integravosi funkciškai. Kitaip tariant, prisijungė vis daugiau narių ir perėmė iš jų vis daugiau politinių sprendimų. Dar prieš keletą metų, o tikrų tikriausiai – prieš finansinę krizę, niekas, išskyrus kelis tada nesuprastus akademikus, viešai neabejojo, kad ES ir toliau judės integracijos keliu. Diskusija vyko nebent dėl jos tempo ar sustojimo, bet ne dėl galimybės, kad integracija apsigręš atgal link vien tik ekonominės sąjungos ar kad pati ES sugrius.

Šiandien Europoje, o po truputį ir Lietuvoje, įsivyrąja būtent tokia diskusija. Iš tiesų diskusija apie ES būklę gerokai vėluoja. Europos Sąjungos silpnėjimas stebimas ne pirmus metus. Plėtros ir gilesnės integracijos etapą pakeitė krizių valdymo laikotarpis. Euro įvedimas, masinė imigracija, naujosios dešinės iššūkis, Didžiosios Britanijos pasitraukimas, didėjantis euroskepticizmas Vakarų Europos šalyse ir Višegrado šalių artikuliuotas reformų poreikis – šiame kontekste darosi prasminga kelti dar neseniai – atrodytų – neįmanomą klausimą: ar ir kaip gali egzistuoti Europa po Europos Sąjungos?

Reaguodama į šiuos pokyčius ir palyginti nykią Lietuvos akademinę diskusiją Europos Sąjungos perspektyvų klausimu, akademinio jaunimo organizacija „Pro Patria“ Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institute 2016 m. spalio viduryje surengė diskusiją būtent tokiu pavadinimu: „Europa po Europos Sąjungos?“. Diskusijos dalyviai primena, kad Europos Sąjunga ir Europa nėra tas pats. Priešingai, Sąjunga neatpažįstamai keičia pačią Europą. Kokia perspektyva laukia Senojo žemyno ir pačios Sąjungos? Kur šiuose lemtinguose procesuose dingusi Lietuva kaip lygiavertė ES narė? Kokia Lietuvos ES ir Europos vizija, jei apskritai ją turime? Į šiuos ir kitus klausimus atsakymus mėginta pateikti diskusijoje dalyvavusių politinės filosofijos profesorių Vytauto Radžvilo ir Alvydo Jokubaičio pranešimuose.

Vytautas Sinica

ALVYDAS JOKUBAITIS**EUROPOS SĄJUNGA KAIP ĮSTRIGĘS LIFTAS**

Norint suprasti dabartinės Europos Sąjungos politinės krizės priežastis, reikia pasigilinti į šios politinės organizacijos istoriją. Europos Sąjunga turi du skirtingus savo istorijos etapus. Pirmasis prasidėjo po Antrojo pasaulinio karo, kai buvo norima pasimokyti iš karų patirties. Buvo siekiama Europos be karų ir kuriančios bendrą gerovę. Kitas Europos Sąjungos istorijos etapas prasidėjo nuo Maastrichto sutarties, kada tikrąja to žodžio prasme atsirado Europos Sąjunga. Pirmuoju atveju galima kalbėti apie taikai tarnauti turinčią politinę sąjungą, kokių per tarptautinių santykių istoriją buvo sukurta ne viena. Antrasis atvejis susietas su daug didesnėmis pretenzijomis. Pradėta siekti kažko daugiau, negu sąjunga taikai išsaugoti. Labiausiai tiktų sakyti, kad norima sukurti Jungtines Europos Valstybes. Norima valstybių sąjungos, bet nesugebama pasakyti, kokio pobūdžio tai darinys – imperija, kvazivalstybė be suvereniteto, tarptautinė vyriausybė ir nevyriausybė organizacija, liberali utopija ar ideologija pagrįstas internacionalas. Atrodo, kad nei viena, nei kita, bet, gali būti, kad viskas kartu. Europos Sąjunga bando įrodyti, kad politinę sąjungą galima valdyti kaip valstybę.

Nėra pagrindo džiaugtis, kad Europos Sąjunga netelpa į nusistovėjusių politinių formų tipologiją. Tai turi būti nerimas, o ne džiaugsmas. Kai sugriuvo Abiejų Tautų Respublika, lietuviai po tam tikro laiko suprato, kad vietoj kunigaikštystės reikia sukurti naują politinę formą – tautinę valstybę. Dabar ši valstybė vis intensyviau yra griunama, bet kol kas neaišku, kas ją gali pakeisti. Visos dabartinės Europos Sąjungos problemos yra susijusios su šios politinės organizacijos įstrigimu tarp praeities ir ateities. Gyvename tarp valstybės ir nežinia ko, kas net neturi politinės formos pavadinimo. Siūloma atsisakyti tautinės valstybės, bet nerandamas lygiavertis pakaitalas. Kalbama apie Europos Sąjungą, kaip atskirą politinį darinį, šalia 27 valstybių, bet nesugebama paaiškinti jo politinės formos. Kartais atrodo, jog turime Europos imperiją, kartais šį darinį norisi aiškinti kaip tarptautinę verslo asociaciją, kartais – kaip skolų išieškojimo kontorą. ES sudarančių tautinių valstybių lyderiai jaučia pareigą pasakyti ką nors blogo apie tautinę valstybę, tačiau ištikus krizei piliečiai protestuoja prie tautinių parlamentų, o ne Briuselio institucijų. Europos Sąjunga primena iš tarptautinių ekonominių susitarimų išaugusią konfederaciją, tačiau net ir šiuo klausimu nėra aiškumo. Sunku suprasti, ar tai konfederacija, ar federacija. Kartais atrodo, kad valdo biurokratinis triumviratas, o kartais – kad valdo tris kartus padidintas Senovės Romos stiliaus decemviratas.

Šiandien Europos Sąjunga yra panaši į lifte įstrigusį žmogų. Dabartinis politinis ES liftas negali nusileisti žemyn, į kokius nors tarpukario tautinės valstybės laikus, bet kartu negali pakilti į viršų, į naują politinio gyvenimo formą. Vieni lifto keleiviai šaukia, kad reikia leistis žemyn, kiti būtinai siūlo kilti į viršų. Pirmieji nesupranta, kad statybininkai sugriovė žemutinius aukštus, ir todėl nėra kur nusileisti, o antrieji nežino, kad dar nepastatyti viršutiniai aukštai, ir todėl neįmanoma pakilti į viršų. Euro optimistai gali džiaugtis, kad liftas negali nusileisti žemyn, į tautinės valstybės praeitį, o euroskeptikai teisūs sakydami, kad po gražiomis kalbomis apie šviesią ateitį nėra ilgalaikės politinio gyvenimo formos. Panašiais atvejais žmonės sako: „Nei pirmyn, nei atgal“. Užsitęsęs įstrigimo tarp praeities ir ateities situacijai, lifto keleiviai gali pradėti šaukti: „Bet kur kitur, tik ne čia“.

ES lifto užstrigimo situaciją galima apibūdinti kaip tam tikrą politinių formų *interregnum*. Susiduriame su tokiu pat *interregnum*, koks buvo po Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žlugimo, kai pamažu pereita prie tautinės valstybės kūrimo. Šiandien tautinė valstybė praranda savo galią, tačiau nepavyksta sukurti naujos politinės formos ir todėl

apsiribojama eksperimentais. Neįmanoma sušukti „Karalius mirė, tegyvuoja karalius!“, nes nėra nei karaliaus, nei tautos, nei liaudies, nei kokio nors kito galimo pretendento į politinio suvereno vaidmenį. Pažvelgus iš kitos pusės, galima sakyti, kad šiuo metu Lietuvoje veikia net du suverenai. Vieno rezidencija yra Vilniuje, kito – Briuselyje. Šie du suverenai įkūnija dvi skirtingas filosofijas. Stipriai nutautėjęs Vilnius kol kas yra suvokiamas kaip tautinės valstybės sostinė, o Briuselis simbolizuoja be tautos apsieiti galinčios visuomenės ilgesį. Pasakymas, kad Lietuvai niekada nebuvo taip gerai, kaip Europos Sąjungoje, reiškia, jog mūsų valstybei nėra geresnio kelio, kaip išnykti didesniame politiniame darinyje. Todėl šiuo požiūriu emigracijos mastai turi būti suvokiami kaip savaime suprantamas reiškinys. Nesinori ginčytis dėl tautos išnykimo – gal išnyksime, o galbūt ne, tačiau blogiausia, kad net nežinome, kur išnyksime – Europos Sąjungoje ar kitose tautinėse valstybėse. Reikėtų bent jau iškelti reikalavimą, kad išnyktume Europos Sąjungoje, o ne Vokietijoje, Prancūzijoje, Olandijoje, Ispanijoje ar Liuksemburge.

Norėdami sunaikinti tautinę valstybę, Europos Sąjungos biurokratai naikina sėkmingiausią (nors ir gana problemišką) politinį modernybės kūrinį. Galima sakyti, kad susiduriame su politine revoliucija, tačiau tai būtų nepagrįstas teiginys, nes šios revoliucijos kūrėjai žino, ką nori sugriauti, tačiau nežino, ką nori pastatyti. Manoma, kad viskas turi paaiškėti ateityje, eksperimentuojant su nesibaigiančia Europos Sąjungos integracija. Politinės formos neaiškumas ypač pradeda gąsdinti po *Brexit*o, nes dabartiniai sąjungos nariai mato, kad Jungtinė Karalystė sugrįžo prie seno politinio tapatumo. Britai mano, kad Europos Sąjunga būtų buvusi stipresnė be Maastrichto sutarties politinių pretenzijų. Šioje vietoje negalima sakyti „be pretenzijų į netikrą valstybę neturinčios sąjungos“, nes neaišku, kaip apibūdinti dabartinę ES politinę formą. Ši organizacija kol kas yra nežinomas. Ne ta prasme, kad negalėtume perskaityti jos dokumentuose surašytų teisinių formuluočių, o ta, kad už dokumentų nėra piliečius vienijančios ir juos bendrai veiklai įkvėpti galinčios dvasios. Kol kas sukurta tik dvasios imitacija, kurią viešųjų ryšių specialistai įpakuoja kaip dvasią. Jeigu tai būtų įprastinė politinė sąjunga, nereikėtų vaizduoti dvasios, bet užtektų politinių, ekonominių ir karinių interesų.

Pagrindinė Europos Sąjungos problema yra susijusi su tuo, kad sąjunga pradėjo neigti ją sukūrusį pagrindą – moderniąją tautą. Tautos neigimas sukūrė tiek pat problemų, kiek jos perdėtas teigimas – atsirado vadinamasis „demokratijos deficitas“. Susinaikinti norinti

tautinė valstybė savo funkcijas nutarė perduoti kažkam, kas nėra valstybė ir ko neįmanoma apibūdinti per kelis tūkstančius metų nusistovėjusiomis politinėmis sąvokomis. Paklausus, kas yra Europos Sąjunga, galima atsakyti: save naikinanti tautinė valstybė. Pareikalavus tikslesnio atsakymo, galima pridurti: save naikinanti, bet nieko vietoj savęs pasiūlyti kol kas nepajėgianti kvazivalstybė, sąjunga, imperija ir politinis nežinomas. Vokietija ir Prancūzija dabar jau yra nepatikimas sąjungos variklis. Pirmiausia todėl, kad Prancūzija po Vokietijos susivienijimo jau nėra jai lygus partneris, o Vokietija neturi didesnės tarptautinio politinio veikimo patirties ir įkalinta savo pačios kovose su nacistine praeitimi. Eurooptimistai nori, kad Europos Sąjunga išstiprintų Lietuvą imperijoje, bet ji to niekaip nepajėgia padaryti. Euroskeptikai tikisi sąjungos iširimo, bet atsižvelgiant į susidariusią tarptautinę padėtį, ir ypač ginkluotą Rusijos užsienio politiką, tai gali tapti valstybių nepriklausomybės pakasynomis.

Iškildama virš savo kūrėjų, Europos Sąjunga pradėjo kurti seniai pamirštus iššūkius demokratijai. Pamažu susiformavo neišsprendžiamas Briuselio politinių institucijų ir tautinių valstybių konfliktas. Europos Sąjunga šiandien grindžiama visai kita filosofija negu tautinė valstybė. Tarp šių dviejų politinių filosofijų vyksta nuolatinė kova, kurią galima apibūdinti kaip nacionalizmo ir kosmopolitizmo kovą. Atsiradus savarankiškomis Briuselio politinėms institucijoms, politinė valstybių sąjunga pradėta suvokti kaip atskira 500 milijonų visuomenė. Tai neregėtas dalykas. Nepaisant to, kad Europos valstybių piliečiai anksčiau skundėsi pilietiškumo nuosmikiu, atsirado naujas pramanas – Europos pilietinė visuomenė, neturinti net menkiausios bendrų veiksmų patirties. Europiečiai gyvena tautinėse valstybėse, bet kartu palaiko jas įveikti norintį Briuselį. Jie yra savo pačių sukurtos politinės formos neaiškumo įkaitai. Europos Sąjungos pilietis šiandien jau nemoka nei teigti, nei neigti, bet tik gali kalbėti apie skirtumą tarp teigimo ir neigimo. Jis negali teigti tautos, nes kai kurios iš jų buvo fašistinės, tačiau kartu jis negali neigti tautos, nes kai kurios iš jų buvo demokratinės. Europos Sąjungos valdžia neneigia, bet kartu ir neteigia tautos. Arba, pažvelgus iš kitos pusės, Europos Sąjungos politikai taip keistai teigia tautą ir tautinę valstybę, kad jos oponentams tai skamba kaip jos neigimas. Jie už tai atsilygina euroskepticizmu.

Pastarųjų kelerių metų Europos Sąjungos patirtis rodo, kad dabartiniai lyderiai stipriai pervertino savo jėgas su ekonomikos ir teisės pagalba išardyti nusistovėjusius tautinių valstybių ryšius. Tautinė valstybė pasirodė suklijuota daug stipresniais klijuais, negu buvo galima tikėtis. Aukojamas ir tautinių valstybių suverenitetas, iš kurio šiandien yra likusi iškamša. Žanas Žakas Ruso (Jean Jacques Rousseau) išjuokė dabartinį suverenitetą turinčias valstybes. Jo žodžiais, „iš suvereno jie padaro kažkokią fantastinę būtybę, panašią į žmogų, sudarytą iš keleto kūnų, kurių vienas turėtų tik akis, kitas – rankas, trečias – kojas ir daugiau nieko“. Dėl dabartinio suvereniteto išskaidymo į atskiras sudedamąsias dalis ir Europos Sąjungos nesugebėjimo tapti tauta susiformavo vidinis šios politinės organizacijos savęs naikinimo mechanizmas. Tautinės valstybės praranda anksčiau turėtąją galią, tačiau bet kuri Briuselio nesėkmė jas sugrąžina naujam politiniam gyvenimui. Bet kuris Europos Sąjungoje pasirodantis demokratijos ilgesys susietas su prisiminimais apie tautinę valstybę. Nereikšmingais atrodę kultūriniai skirtumai aštrių nesutarimų atveju tampa politinės reikšmės dalyku. Ryškiausias pavyzdys yra Briuselio nenoras suprasti Vengrijos. Dėl Briuselio politikos lietuviai taip pat priversti nesuprasti vengrų vien todėl, kad neturi išsamios informacijos apie šios šalies politiką ir jos motyvus. Žmonių tarpusavio supratimą turėjusi kurti sąjunga prieš vengrus naudoja propagandą.

Kovodama su tautine valstybe, Europos Sąjunga nuolatos kartoja dvi politinės filosofijos studentų dažnai daromas klaidas. Pirma, užmirštama, kad modernusis nacionalizmas turi ne tik tamsiąją, bet ir šviesiąją pusę, – padėjo sukurti anksčiau nematytą žmonių kultū-

rinį ir politinį solidarumą. Akivaizdu, kad nacionalizmo gerumas ar blogumas priklauso ne nuo jo paties, bet nuo to, kokiems tikslams tarnauja. Tą puikiai žino visų dabartinių Europos tautinių valstybių piliečiai. Prancūzijos revoliucija ir kitos po 1848 metų Europoje įvykusios revoliucijos buvo demokratinės tautų revoliucijos. Tauta tapo neatskiriama nuo demokratijos, kuri tvirtai suaugo su moderniuoju nacionalizmu. Europos Sąjungos politikai šiandien nenori prisiminti, su kokia didele energija, aistra ir pasiaukojimu buvo kuriama modernioji tautinė valstybė. Nieko panašaus nerodo Europos Sąjungos istorija. Antra, nacionalizmą darydami savo pagrindiniu priešu, Europos Sąjungos šalininkai nepastebėjo, kaip patys tapo už agresyvaus nacionalizmo stovėjusio politinio makiavelizmo šalininkais. Jau galima pagrįstai kalbėti apie Europos Sąjungos politinių veikėjų makiavelizmą, o ne tik apie agresyvių nacionalistų nusikaltimus. Velniu vaizduojamas Makiavelis galėtų pagirti už abejingumą Prancūzijos ir Olandijos referendumams bei kišimąsi į Lenkijos vidaus reikalus.

Norėdami tyliai nugalėti tautą, Europos Sąjungos biurokratai naikina demokratiją. Tai turbūt skaudžiausias šios politinės organizacijos veiklos aspektas. Pradžioje nacionalizmas buvo vaizduojamas kaip nesutaikomas demokratijos priešas, tačiau per paskutinį dešimtmetį paaiškėjo, kad tauta yra vienintelis patikimas moderniosios demokratijos pagrindas. Norint toliau kurti Europos Sąjungą, reikia pripažinti, kad kertant tautą, neišvengiamai griūna ir demokratija. Sunaikinamas *demosas*, kaip būtina demokratinės visuomenės sąlyga, vietoj to sugebant pasiūlyti tik nepolitinę individo idėją. Eurooptimistai šiandien trokšta naujos žmonių bendrijos, kuri iš tikrųjų nėra bendrija, bet gali būti apibūdinta kaip mažai ką bendro turinčių individų sandauga. Kai kurių Europos parlamento ideologinių frakcijų įsitikinimu, europiečiai vienas kitą turi pamilti tik kaip individai – be civilizacijos, kultūros, tautos, šeimos, religijos, lyties ir socialinės padėties skirtumų.

Tikram europiečiui neturi rūpėti valstybių sienos, kultūriniai prisirišimai, moraliniai sentimentai, religiniai įsitikinimai ir tautybė. Ši utopinė naujos visuomenės vizija gali būti įdomi laisvalaikio skaitymams, tačiau realiame politiniame gyvenime ji sunaikina bet kokius piliečių politinio tapatumo ir politinio veikimo pagrindus. Pripažinus bet kokią kultūrinę aplinką peržengti galinčio individo idėją, nelieta demokratijai būtino *demoso*, kurį pakeičia technokratija. Savo dabartiniu pavidalu Europos Sąjunga yra pasmerkta nesėkmei. Prieš ją atsiveria du reformos keliai: daugiau reikšmės suteikti tautinėms valstybėms arba sukurti naują tautą. *Tertium non datur*. Trečiojo kelio ieškojimas yra šios organizacijos smukdymas. Pastaruosius dešimtmečius stoviniuojama pusiaukelėje, ir tai nieko gero nežada nei vienai, nei kitai pusei. Eurooptimistai per silpni, kad sukurtų naują tautą, o euroskeptikai per silpni, kad apgintų seną tautinę valstybę. Jeigu nugalėtų eurooptimistai, tektų atsisveikinti su demokratija, prieš tai, aišku, įrodžius, kad ji nėra svarbus visuomenės gyvenimo veiksnys. Euroskeptikų pergalė skaudžiai paliestų taikai užtikrinti būtiną supratimą, kad senojo žemyno gyventojus sieja daug bendrų dalykų. Nacionalizmas turi savo tamsiąją, sunkiai valdomą pusę.

Dabartinė Europos Sąjunga negali rasti savo politinės formos ir remiasi tik vienu jos tapatumą formuojančiu veiksnium – integracija. Keistai skambėtų, jeigu kas nors pasakytų, kad JAV ar Kinija remiasi integracija. Tačiau dabartinėje Europos Sąjungoje apie tai kalbama rimtai. Politinės teologijos požiūriu Europos Sąjunga yra stebuklo laukimas. Briuselio politikai tiki, kad vieną dieną atsivers stebuklingi naujos politinio gyvenimo formos vartai. Tikima, kad po tam tikro neaiškumo periodo turi ateiti galutinio nušvitimo valanda. Reikia pasakyti, jog tai visiškai nepagrįstas įsitikinimas, nes viskas gali būti atvirkščiai – tolstant nuo taikai užtikrinti sukurtos Europos prie Europos kvazivalstybės neaiškumas tik didėja. Gali būti, kad geriausia ES politinė forma liko praeityje. Tai reiškia, kad šiai politinei organizacijai reikia žengti kelis didelius žingsnius atgal, link tarptautiniams santykiams

įprastos valstybių sąjungos. Tačiau to neįmanoma padaryti, nes tai būtų pernelyg didelis daugybės valdžią turinčių ir jos neturinčių žmonių politinės religijos įžaidimas.

Dabartinis Europos Sąjungos nesugebėjimas rasti savarankiškos politinės formos yra už jos stovinčios žmogaus ir visuomenės sampratos padarinys. Iš dabartinės europietiškos žmogaus kaip dievo sampratos neįmanoma išvesti politikos. Gyvename pakrikusios politinės tvarkos laikais, kai netinka nei tautinė valstybė, nei Europos Sąjunga. Sunku pasakyti, kiek šis pakrikimas gali tęstis. Kol kas aišku tik tai, kad abi ginčo pusės tuščiai vaizduoja žinančios teisingą atsakymą. Tai pavojingas veidmainiavimas, nes Europos Sąjungos priešams dabar jau tik reikia ramiai stebėti jos prasidėjusį byrėjimą. Kalbant apie Europos Sąjungos problemas, reikia nustoti manyti, kad susidūrėme su smulkiomis techninėmis problemomis. Atėjo metas pasakyti, kad matome tik antraeilius dalykus, tačiau nenorime pripažinti svarbiausių. Mes nežinome, kokio žmogaus ir visuomenės norime. Šį žinojimą Vakarų civilizacija prarado prieš du šimtus ir daugiau metų. Europos kultūra turėjo problemų iki Europos Sąjungos ir jos visos persikėlė į sąjungą. Frydrichas Nyčė (Friedrich Nietzsche) tikriausiai tik juokiasi, žiūrėdamas į šulcus, junkerius ir tuskus. Dabartinė ES yra senų Europos kultūros problemų įkaitė. Neverta tikėti nė vienu, teigiančiu, kad yra paprastas Europos kultūros problemų sprendimas. Gyvename sąjungoje, kuri yra ne tik senų problemų sprendimas, bet ir naujų kūrimas. Gali būti, kad Europos Sąjungai reformuoti reikės vis naujos sąjungos senos sąjungos problemoms naikinti. Šiandien jau neaišku, ar blogi yra prieš tai padaryti, ar dabar daromi sprendimai.

VYTAUTAS RADŽVILAS

EUROPOS SĄJUNGOS KRYŽKELĖ: PERTVARKA AR ŽLUGIMAS?

Mąstant apie Europos Sąjungos padėtį ir ateitį, kaip niekada pravartu prisiminti XVIII a. pabaigos – XIX a. pradžios Prancūzijos politinio veikėjo ir užsienio reikalų ministro Šarlio Taleirano (Charles Maurice Talleyrand) žodžius, kuriais jis atsikirto jį nepastovumu ir išdaviškiu kaltinusiems kritikams. Audringu ir permainingu šios šalies istorijos laikotarpiu jam vis pavykdavo išsaugoti valstybės diplomatijos šefo arba kitas aukštas ir atsakingas pareigas. Jo priešininkai buvo įsitikinę ir jam priekaištaudavo, jog sėkmė šiam ministrui šypsojosi tik todėl, kad jis, kiekvieną kartą šalyje keičiantis valdžioms ir vyriausybėms, ciniškai išduodavo savo ankstesnį politinį šeiminką ir suspėdavo laiku perbėgti į naujo laimėtojo stovyklą. Taleiranas tokius kaltinimus esą pavadinęs nesusipratimu ir šmeižtu: jis niekada nėra ko nors išdavęs. Pasak šio politiko, jis išsiskyręs iš kitų tik didesniu įžvalgumu, dėl kurio anksčiau už visus kitus sugebėdavęs pamatyti, kad jo šeiminkas jau miręs ir pradėdavęs tarnauti kitam šeiminkui. Kiti būtent dėl įžvalgumo stokos nepastebėdavę, kad senasis šeiminkas nebegyvas ir toliau beprasmiškai budėdavę prie velionio kūno. Šis pasakojimas turėtų būti labai pamokomas: daugybė pasaulio istoriją pakeitusių epochinės reikšmės įvykių buvo ne iš karto suvokti ir atpažinti net tiesioginių jų dalyvių ir stebėtojų.

Esame kaip tik pasaulinio masto ir epochinio įvykio tiesioginiai dalyviai ir liudytojai. Kaip ne kartą yra nutikę praeityje, šis įvykis daugumai dar nėra akivaizdus, bet jau tapo neatšaukiamu faktu: Europos Sąjunga žlugo. Būtent Taleirano pamoka leidžia suprasti, ko iš tiesų verti du pagrindiniai šiandien keliami ir svarstomi klausimai. Pirmasis – ar akivaizdi struktūrinė ES krizė baigsis visiškai ir negrįžtama griūtimi? Antrasis – ar Lietuvai verta likti toje Sąjungoje ir kokia turi būti jos laikysena gilėjančios krizės akivaizdoje? Abu klausimai yra beprasmiški – nes jau iš esmės atsakyti, taigi pavėluoti. Kadangi ES yra žlugusi, nėra reikalo tuščiai ginčytis, verta iš jos išstoti ar atkakliai įsikibus jos laikytis ir

pulti ją gelbėti. Išstoti nėra iš kur, o gelbėti nėra ko. Šiuo požiūriu viešojoje erdvėje ir net akademinuose sluoksniuose vykstančios diskusijos tarp „euroentuziastų“, „eurorealistų“ ir „euroskeptikų“ yra grynai ideologinis, tai yra nedalykinis, ginčas, kurio metu remiamasi ne teoriškai apibrėžtomis sąvokomis, o tik apsisivaidoma miglotomis vertinamosiomis etiketėmis bei klišėmis. Vienintelė konstruktyvi alternatyva tokioms „diskusijoms“ gali būti tik pastangos apmąstyti ES krizę bei jos padarinius visam žemynui ir Lietuvai griežtai teoriniu bei istoriniu požiūriu ir tokio apmąstymo įžvalgas išsakyti aiškia, tikslia politinės filosofijos idėjų kalba.

Mintis, kad Europos Sąjunga yra žlugusi, daug kam gali atrodyti keista ir laužta iš piršto ar net panašėti į piktavalių troškimą kuo greičiau palaidoti šį dar gyvą ir stiprų politinį kūną. Tačiau tokios abejonės gali kilti tik tuo atveju, kai menkai išmanoma istorija. Būtent skurdžios istorijos žinios kuria ir palaiko kone visuotinai paplitusį vaizdinį, kad valstybių žlugimas visada turi priminti akivaizdžiai matomą kataklizmą ar net tikrą apokalipsę. Iš tiesų būna, kad valstybes sugriaua iš vidaus maištai ir sukilimai arba jas sunaikina išorės priešininkas, kaip kad nutiko Bizantijos imperijai, kurios paskutinis valdovas Konstantinas XI Paleologas žuvo mūšyje gindamas Konstantinopolio sienas. Tačiau Vakarų Romos imperijos žlugimas amžininkų liko beveik nepastebėtas, nes barbarų generolo Odoakro nuverstas nuo sosto ir praradęs valdžios regalijas paskutinysis imperatorius Romulas Augustulas gavo kasmetinę rentą ir ramiai ir patogiai toliau gyveno jam skirtoje viloje.

Išoriškai gana taikios ir ramios buvo ir paskutinės Sovietų imperijos merdėjimo dienos: nors po 1991 m. rugpjūčio pučo ji faktiškai nebeegzistavo, iki pat formalaus jos „paleidimo“ ir respublikų „išsivaikščiojimo“ sukosi biurokratinė mašina, toliau sprendusi „einamuosius“ jau nesančios valstybės ir jos gyventojų reikalus. Galima net pasakyti: juo didesnė ir turtingesnė išteklių valstybė, arba politinis kūnas, juo ilgiau geba iš inercijos krutėti jau negyvo tokio kūno dalys. Tad išskyrus griaušančių vidaus sukilimų ar revoliucijų ir išorės užkariavimo atvejus politinius darinius paprastai pirmiausia ištinka dvasinė ir dėl tik ką minėtos priežasties toli gražu ne visada akivaizdi, iš karto pastebima mirtis. Pati dvasinė mirtis taip pat dažniausiai atsėlina pamažu ir nepastebimai. Ji užklumpa tą akimirką, kai, pavartojant XIX a. prancūzų politinio ir teisinio mąstytojo Moriso Harju (Maurice Har-

riou) terminą, „išsivadėja“, t. y. praranda patrauklumą ir reikšmę *vadovaujančioji idėja* (*idée directrice*) – žmones į politinę bendriją sutelkiantis ir įkvepiantis juos gyventi bei veikti kartu tokios bendrijos egzistavimo tikslas ir prasmė. Dvasinė politinio kūno mirtis įvyksta tada, kai šis tikslas ir prasmė išnyksta: praradusi *vadovaujančiąją idėją*, politinė bendruomenė paprasčiausiai suyra ir virsta pakriku gyventojų sambūriu.

Sovietų Sąjunga – puikus tokios mirties pavyzdys: milžinišką ir galingą armiją turėjusi imperija iš esmės žlugo be šūvio, nes niekas nematė prasmės jos ginti. Kadangi tokia dvasinė mirtis ateina iš lėto ir nepastebimai, o ją atpažinti nelengva, dažnai būna keblu išsiaiškinti ir suprasti, kada ji tiksliai įvyko. Vis dėlto jos artėjimas būna nujaučiamas ir ji net būna įvardijama ar paskelbiama – tiesa, dažniausiai šito net neįsisąmoninant ir nenoromis. Skelbdamas „pertvarkos“ SSRS pradžią, M. Gorbačiovas faktiškai konstatavo Sovietų imperijos mirtį. Juk iš tikrųjų paskelbus, kad ji būtina, buvo viešai pripažinta, kad iki tol egzistavusi imperija faktiškai yra mirusi – tapusi nebe gyvybingu ir nebe veiksniumi šeštadalį Žemės paviršiaus užimančiu politiniu kūnu. Pati „pertvarka“ iš esmės buvo ne kas kita, o desperatiškas mėginimas gaivinti ir ištraukti iš mirties nasrų šį merdėjimo sąstingio vis labiau kaustomą, o kartu ir priešmirtinių traukulių tampomą kūną.

Šias SSRS žlugimo aplinkybes ir peripetijas yra verta prisiminti dabar, kai Europos Sąjunga taip pat žengia panašiu keliu. Nors visur tvyro ir tolydžio stiprėja bei plinta didžiulės ir grėsmingos krizės nuojauta, išskyrus *Brexitą*, kol kas nieko ypatingo nenutiko. Briuselio biurokratija lyg niekur nieko toliau kepa ir siuntinėja šalims direktyvas, o valstybių narių piliečiai ramiai gyvena savo įprastiniu ritmu. Ir vis dėlto Bratislavoje įvykusio susitikimo metu paskelbtas Sąjungos viršūnių pareiškimas dėl ES būklės išduoda, kokia tariama ir apgaulinga ši išorinė kasdienio gyvenimo ramybė. ES ir valstybių vadovų duotas pažadas ar veikiau paskelbtas įsipareigojimas per keletą mėnesių parengti naują ir patrauklią piliečiams Sąjungos viziją iš esmės yra jau įvykusios jos dvasinės mirties konstatavimas: juk šitaip faktiškai buvo pripažinta, kad ES neturi minėtos *vadovaujančios idėjos* – jos egzistavimą leidžiančio įprasminti dvasinio, moralinio ir politinio tikslo.

Ar Europos Sąjungą ištiks SSRS lemtis arba, kalbant konkrečiau, ar jos lyderiams pasiseks padaryti tai, kas nepavyko M. Gorbačioviui – įkvėpti naują dvasią ir kartu gyvybę mechaniškai vis dar judančiam, bet tuoj galinčiam pradėti sparčiai irti paneuropinės sąjungos kūnui? Šiandien tai yra svarbiausias ne tik europinio, bet pasaulinio masto ir epochinės reikšmės klausimas. Lyginti ES vadovybei iškilusį uždavinį su M. Gorbačioviui tekusiu spresti iššūkiu kol kas nėra įprasta ir net atrodo keista: net akademinuose sluoksniuose, o ką jau kalbėti apie propagandos formuojamą viešąją nuomonę, pati mintis lyginti ES ir SSRS tebėra tabu ir dažnai laikoma tiesiog šventvagiška. Tačiau toks lyginimas yra ne tik pagrįstas ir naudingas, bet besiklostančiomis aplinkybėmis jis darosi absoliučiai būtinas ir neišvengiamas grynai moksliniu tiriamuoju požiūriu. Maža to, būtent nuostata dėl tokio lyginimo yra lakmuso popierėlis, leidžiantis atskirti ES integraciją rimtai ir atsakingai tyrinėjantį tikrą mokslininką nuo mokslininko kaukę užsidėjusio paviršutiniško diletanto, tesugebančio įvilkti ideologinę integracijos propagandą į pseudomokslinio žargono rūbą ir vengiančio kelti bei gvildinti realius ir esminius su integracija susijusius klausimus. Ypač – principinius filosofinius ir politinius šios integracijos pagrindų klausimus.

Mokslinėje literatūroje seniai pastebėta, kad pirmaisiais XX a. dešimtmečiais plačiai ir karštai diskutuotus idėjinius Europos vienybės klausimus liautasi svarstyti būtent nuo 1955 m. – nuo tada, kai, užgožusi kitas alternatyvas, laimėjo ir įsitvirtino Žano Monė (Jean Monnet) pasiūlyta neofunkcionalistinė integracijos strategija ir vizija. Įsidėmėtina, kad pats jos kūrėjas primygtinai ragindavo vengti būtent idėjinių – filosofinių ir teorinių – integracijos klausimų ir siūlydavo pakeisti juos grynai „techniniais“ įvairių jos aspektų tyrinėjimais. Todėl idėjiniai ES integracijos apmąstymai liko apleisti iki dabar ir šios srities

mokslinėje literatūroje visiškai vyrauja techninės analizės, savo pobūdžiu ir turiniu beveik niekuo nesiskiriančios nuo kadaise Sovietų Sąjungoje vykdytų pseudomokslinių „komunizmo statybos“ problemų tyrinėjimų. ES patiriant egzistencinę krizę, šitoks integracijos tyrinėjimų intelektualinis neadekvatumas ir nuosmukis yra dar vienas Sąjungos idėjinio silpnumo ženklas ir turi būti suvokiamas kaip grėsmę jai didinantis veiksnys.

Teoriniu ir metodiniu požiūriu ES ir SSRS lyginimas leidžia geriau perprasti ES ištikiosios krizės priežastis bei gelminius mechanizmus ir padeda tiksliau prognozuoti tikėtinas Sąjungos raidos kryptis bei tendencijas. Tačiau toks lyginimas naudingas ir pravartus ne tik todėl, kad egzistuoja tam tikri politinių darinių radimosi, raidos, o dažnai ir žlugimo panašumai. Kaip bus parodyta toliau, ES ir SSRS sieja ir tam tikra idėjinė giminytė, tad panašumai ir analogijos tarp abiejų sąjungų yra ne paviršutiniški ir atsitiktiniai, bet vidiniai ir gelminiai. Todėl pastangos juos atskleisti būtų svarbus žingsnis vaduojantis iš integracijos tyrinėjimus apraizgiusio ideologinių iliuzijų voratinklio ir skatintų sugrįžti į kadaise egzistavusį, tačiau apleistą iš tiesų akademinį jos filosofinio apmąstymo ir mokslinio tyrinėjimo lauką.

Akivaizdu, kad į esminį klausimą – persitvarkys ar žlugs Europos Sąjunga – neįmanoma atsakyti žiūrint į ją per vienodai ideologizuotą „euroentuziazmo“ arba „euroskepticizmo“ nuostatų prizmę. Šį klausimą įmanoma dalykiškai svarstyti tik iš akademinės perspektyvos. Pradėti reikėtų nuo abėcėlinės istorinės tiesos, kad politiniai dariniai žlunga dėl dvejopų – išorinių arba vidinių – priežasčių, tai yra dėl nesugebėjimo atsispirti užpuolikui arba dėl didžiulių vidaus santvarkos trūkumų ir ydų. Kartais jų žlugimą lemia abiejų priežasčių sampyna ir sąveika. Tokios sampynos užuomazgų jau galima įžvelgti ir ES atveju, tačiau apskritai didžiausia grėsmė Sąjungai kol kas yra jos vidaus konstrukcijos ydos. Kadangi istoriškai žvelgiant ES yra ne pastovus, o „tampantis“, taigi nuolatos kintantis, darinys, šios konstrukcijos ir viso darinio vidaus santvarkos klausimas neišvengiamai virsta pasirinkto vienijimosi modelio tinkamumo ir veiksmingumo klausimu. Tik neišardoma sąsaja tarp ES vidaus santvarkos ir ją lemiančio integracijos modelio leidžia dalykiškai – aiškiai ir konkrečiai – pasakyti, kas turima omenyje kalbant apie dabartinę ES būklę: Sąjunga išgyvena gilią krizę ir faktiškai yra žlugusi ta prasme, kad visiškai išsisėmė kelis dešimtmečius vyravusi neofunkcionalistinė žemyno šalių integracijos strategija. Praktiškai tai reiškia, kad ja besivadovaujanti ES ne tik atsidūrė savo plėtros aklavietėje, bet yra tapusi negyvybingu dariniu, kurio neįmanoma išgelbėti dalinėmis ir kosmetinėmis reformomis.

Žinoma, kol kas sunku tikėtis, kad tokia griežta diagnozė – būtent, kad ES dabartiniu savo pavidalu serga mirtina liga, – bus lengvai ir greitai visų pripažinta. Dėl jos dar kurį laiką virs tokia pat arši ideologinė ir politinė kova, kokie buvo Sovietų Sąjungoje iki pat jos griūties trukę įnirtingi ginčai dėl komunistinės sistemos ir pačios imperijos gyvybingumo vadinamosios „pertvarkos“ laikotarpiu. Juk blaivai ir sąžiningai diagnozuoti Europos Sąjungą kamuojančią ligą yra tolygu pripažinti, kad vieninga Europa iš pat pradžių buvo statoma ant šleivų idėjinių pamatų ir net keletą dešimtmečių vedama ne tuo keliu – tiesiog į niekur. Tačiau tai yra turbūt vienintelė galimybė išgelbėti Europą – ne moraliai ir politiškai bankrutavusį ligšiolinį ES integracijos projektą, bet iš tiesų didingą Europos vienybės idėją. Vieningos Europos idėja ir jos suvienijimo projektai nėra tas pat – būtent ši skirtis yra paskutinis vilties spindulys, neleidžiantis galutinai išblėsti tikėjimui žemyno ateitimi.

Praėjusiojo amžiaus viduryje būta net keleto vieningos Europos vizijų. Tarp jų – ir nacionalsocialistinės Vokietijos viršūnių kurtas „naujosios Europos tvarkos“ planas. Pagal jį Europa turėjo tapti *Grosswirtschaftsraum* – Vokietijos dominuojama „didžiąja ekonomine erdve“, savo politine sandara šiek tiek panašėjančia į tai, kas šiandien būtų vadinama „kelių greičių Europa“, kurią būtų sudarę skirtingą statusą turinčios šalys. Dėl gerai žinomų priežasčių šis planas taip ir liko neįgyvendintas, tačiau jį kartais prisiminti

verta vien todėl, kad jis padeda suprasti, jog kartais išsakomos mintys esą ES yra jau ne tankais, bet vokiškos markės pagalba kuriamas Ketvirtasis Reichas, galbūt nėra visiškai laužtos iš piršto.

Vis dėlto vargu ar įmanoma suvokti ES kamuojančios ligos tikrąjį pobūdį ir mastą, taip pat atpažinti bei įvardyti jos simptomus pamirštant arba nutylint nepaprastai svarbų pokarinės Europos istorijos ir politikos faktą: neofunkcionalistinės integracijos architekto Ž. Monė įgyvendintas integracijos modelis nebuvo vienintelė ir pirminė žemyno suvienijimo vizija. Ne jokių politinių pareigų niekada neužėmęs valdininkas Ž. Monė buvo tikrasis pradėtos vienyti Europos tėvas. Tikrieji jos tėvai iš tiesų buvo iškilūs trijų didžiųjų valstybių – Italijos, Prancūzijos ir Vokietijos – politiniai veikėjai. Tai buvo krikščionys demokratai Alčidė de Gasperis (Alcide de Gasperi), Konradas Adenaueris (Konrad Adenauer) ir Robertas Šumanas (Robert Schuman) – garsiosios 1950 m. gegužės 9 d. paskelbtos Deklaracijos autorius. Dvasiniu Vakarų krikščioniškos civilizacijos pagrindu telkiama laisvų tautų ir suverenių valstybių demokratinė ir lygiateisė sąjunga, primenanti Šveicarijos Konfederaciją, – šitaip glaustai galima nusakyti pokario krikščionių demokratų puoselėtą būsimosios vieningos Europos viziją. Būtent iš jos šešėlio po kelerių metų tarsi netikėtai išniro Ž. Monė pasiūlytas „neofunkcionalistinės“ integracijos planas. Šį pokytį, o tiksliau – tikrą perversmą nulėmusios priežastys ir aplinkybės yra gana mįslingos, nes kol kas nebuvo rimčiau tyrinėtos ir tebėra menkai žinomos. Tačiau tai netrukdo aiškiai matyti dvi Europos vienybės vizijas skiriančią dvasinę ir intelektualinę prarają.

Ją išduoda tais pačiais 1950 m. Ž. Monė rašyto memorandumo teiginys: „Europa niekada neegzistavo, ją turime iš tikrųjų sukurti, kad ji atsiskleistų sau.“ Šio teiginio prasmė absoliučiai aiški ir nepalieka jokios erdvės alternatyvioms interpretacijoms: Europos tėvai siekė suvienyti susiskaidžiusią ir pasidalijusią, bet *egzistuojančią* Europą, Monė tikslas – sukurti *dar nesančią* Europą. Iš principo tai įmanoma padaryti vieninteliu būdu – iš pagrindų sugriauinant „senąją“, arba „netikrą“, ir jos vietoje sukuriant „naująją“, arba „tikrą“, Europą. Todėl įsivaizduoti Europos integraciją kaip paprastą žemyno žmonių, tautų ir valstybių vis glaudesnį vienijimosi procesą būtų tikras nesusipratimas. Kiek iki šiol vykusį neofunkcionalistinę Europos integraciją buvo „naujosios“ Europos kūrimas tolydžio griauinant ir verčiant statybine žaliava „senąją“ Europą, tiek šis procesas buvo ir tebėra ne vienijimasis, bet permanentinė europeizacijos revoliucija. Jos tikslas – iš pagrindų pakeisti Senojo žemyno veidą ir sukurti naują, visiškai neatpažįstamą Europą, kurios kontūrai yra neaiškūs ir kurią įmanoma tik miglotai įsivaizduoti.

Antra vertus, kai kurie šios revoliucijos aspektai, pirmiausia idėjinis pagrindas ir varomosios jėgos, yra akivaizdūs ir nekelia jokių abejonių ir klausimų. Po neofunkcionalistinės integracijos priedanga vykstanti permanentinė europeizacijos revoliucija idėjiniu požiūriu yra dviejų didžiųjų Vakarų revoliucinių tradicijų, įkūnijamų liberalizmo ir komunizmo politinių ideologijų ir atstovaujamų Džono Loko (John Locke) ir Karlo Markso (Karl Marx), susiliejimas ir sampyna. Todėl teisėta ir tikslu ją vadinti liberalkomunistine revoliucija. Pagrindinis jos tikslas yra toks pat kaip ir visų ankstesniųjų Apšvietos įkvėptų revoliucijų – sukurti „naująjį“ žmogų ir naują būsimąją visuomenę, kurioje būtų panaikinti ir galutinai išnyktų visi įprastiniai „senųjų“ žmonių skirtumai. Šiuo atžvilgiu ji iš esmės nesiskiria nuo XVIII a. Prancūzijos ar XX a. Rusijos revoliucijų. Dar tiksliau būtų sakyti, kad ji dar kartą mėgina įgyvendinti garsiajame K. Markso ir Frydricho Engelso (Friedrich Engels) 1848 m. parašytame „Komunistų partijos manifeste“ iškeltus idealus: panaikinti religiją, tautą, valstybę ir šeimą.

Tačiau nesitikėta, kad šie idealai bus įgyvendinti lengvai ir greitai. Pats Ž. Monė buvo įsitikinęs, kad neofunkcionalizmo principais grindžiama Europos integracija būsimanti begalinis europiečių sąmonės transformacijos procesas, paversiantis revoliuciją nuolati-

niu ir nepabaigiamu vyksmu. Kuriamas „naujasis europietis“ šioje vizijoje reprezentuoja būsimąjį „naująjį“ žmogų ir faktiškai atlieka tą patį vaidmenį, kuris Markso revoliucijos teorijoje buvo skirtas proletariatui kaip universalų žmogiškumą įkūnijančiai ir atstovaujančiai klasei. Apskritai pati universalus žmogiškumo idėja numato tai, ką, pasitelkiant garsaus rašyto Roberto Muzilio (Robert Musil) knygos pavadinimo žodžius, galima pavadinti „žmogumi be savybių“, arba „tuščia“ žmogaus forma. Tad „naujasis“ europietis turi būti suprantamas kaip abstraktus, visais atžvilgiais suniveliuotas, takus, tai yra neturintis apibrėžtų ir pastovių savybių ir bruožų, ateities žmogus, o tiksliau – savo rūšies antžmogis. Tokių europiečių visuomenė, arba vadinamasis *paneuropinis demosas*, būtų ne kas kita, o radikaliai individualistinė, atomizuota ir susvetimėjusi visuomenė, kurios nariai neturėtų jokių apibrėžtų ir stabilų tapatumų, juos saistytų tik bendros teisės normos ir instrumentiniai funkciniai ryšiai. Jie telktųsi į trumpalaikius, vienkartinę funkcijai atlikti skirtus junginius, o atlikę funkciją tiesiog išsiskirstytų tam, kad galėtų vėl jungtis į kitą darinį.

Vertinant civilizaciniu matu ir žvelgiant iš ilgalaikės istorinės perspektyvos, darosi aki-vaizdu, kad tokia integracija iš esmės yra radikalus antropologinės ir socialinės inžinerijos eksperimentas. Tai Europos – jos kultūrinės tradicijos, tautų ir valstybių – naikinimas. Jis buvo lėtas ir beveik nepastebimas, kol neofunkcionalistinė integracija daugiausia vyko ekonominėje plotmėje. 1992 m. Maastrichto sutartis, kuria buvo oficialiai įsteigta Europos Sąjunga kaip politinis susivienijimas, tapo integracijos lūžio tašku. Ji buvo pasirašyta triumfo dėl tik ką pasiektos pergalės Šaltajame kare su SSRS fone: tada atrodė, kad įkurtosios Sąjungos laukia ilgas klestėjimo laikotarpis ir šviesi ateitis. Šiuos lūkesčius tik stiprino vėlesnė plėtra į Rytus, kai ES narėmis tapo ištisa virtinė pokomunistinių Vidurio ir Rytų Europos šalių. Tačiau vos po kelerių metų šie lūkesčiai pradėjo bliūkšti. ES parodytas bejėgiškumas vykstant Rusijos ir Gruzijos karui ir tuo pat metu prasidėjusi ekonominė krizė laikytini pirmaisiais akivaizdžiais išryškėjusiais ES struktūrinio silpnumo ir pažeidžiamumo ženklais. Tokių ženklų randasi vis daugiau. Jų prisikaupė tiek, kad ES kaip liberalkomunistinis projektas priėjo savo plėtros ribas ir atsidūrė aklavietėje.

Pagrindinis tokios aklavietės požymis yra milžiniškas atotrūkis tarp neofunkcionalistinių integracijos projektą grindžiančios ir legitimuojančios liberalkomunistinės (kasdiene šneka paprastai vadinamos „leftistine“) ideologijos skelbiamų nuostatų ir ES tikrovės, tai yra jos dabartinės būklės ir funkcionavimo realijų. Šį atotrūkį atspindi keli pamatiniai prieštaravimai. Pirmasis – prieštaravimas tarp Europos Sąjungos ideologijos postuluojamų universalų žmogaus teisių ir partikuliarių konkrečių ir apibrėžto politinio darinio piliečio teisių. Šis prieštaravimas pasireiškia tuo, kad teoriškai ES yra įsipareigojusi priimti visus potencialius pasaulio migrantus, nors grynai fiziškai to niekada nepajėgs padaryti. Antrasis – prieštaravimas tarp europeizacijos revoliucijos pasaulinių siekių arba užmojų sukurti pasaulį be sienų ir objektyvios būtinybės ir kartu nesugebėjimo tinkamai apsaugoti pačios ES sienas. Trečiasis – prieštaravimas tarp ES deklaruojamos misijos skleisti „europines vertybes“ ir ypač demokratiją visame pasaulyje, ir akivaizdaus Sąjungai būdingo „demokratijos deficito“, arba tiesiog nedemokratinio jos valdymo būdo ir praktikos. Ketvirtasis – prieštaravimas tarp oficialiai deklaruojamo ES tikslo laiduoti Europos žemyno gerovę bei saugumą ir nesugebėjimo išpildyti šių pažadų.

ES, nors ir būdama didžiausias pasaulio ūkis, apskritai yra nekonkurencinga ir smunkanti ekonomika, kuri ne tik nepajėgia užtikrinti visuotinės gerovės, bet, priešingai, joje irsta pokariu susiklostęs gerovės valstybės modelis. Lygiai taip pat darosi vis labiau problemiškos žadėtos taikos perspektyvos. Ir dėl to kalta ne tik pokarinį geopolitinį stabilumą bei saugumo architektūrą vis drąsiau griaunančios Rusijos agresyvi užsienio politika. Prie žemyno destabilizavimo prisidėjo ir pati Europos Sąjunga, kuri, pamėginusi įtraukti

Ukrainą į savąją geopolitinę erdvę, nepasirūpino ir nesugebėjo suteikti šiai šaliai absoliučiai būtinų karinio saugumo garantijų.

Šie prieštaravimai yra iš tiesų fundamentalūs ir liudija gelminę ES krizę, virstančią egzistenciniu visos Europos išgyvenimo ir išlikimo klausimu. Atsakas į šią krizę yra praktiškai visose ES šalyse pabudęs tautų savisaugos instinktas. Tai, kas šiuo metu vyksta daugumoje Sąjungos šalių, galima nusakyti trumpai – prasideda tautų pavasaris. Atsakas į ES vykstančius šalių ištautinimo ir išvalstybinimo procesus yra atgimstanti ir stiprėjanti šių šalių gyventojų tautinė ir valstybinė savimonė. Visa tai be galo primena Sovietų Sąjungoje „pertvarkos“ laikotarpiu vykusius tautinio atgimimo procesus ir juos politiškai įkūnijusius nacionalinio išsivadavimo sąjūdžius. Višegrado šalyse, pirmiausia Lenkijoje ir Vengrijoje, šis atgimimas jau persikėlė į valstybinės politikos lygmenį. Tai neturėtų stebinti: Lenkijoje tautinio atgimimo sąjūdžiui vadovauja nuosekliausiai ir ryžtingiausiai su buvusiu komunistiniu režimu kovoję politikos veikėjai, o Vengrija apskritai buvo pirmoji komunistinio bloko šalis, pamėginusi atviro sukilimo keliu ištrūkti iš Sovietų Sąjungos dominuojamos ir kontroliuojamos geopolitinės erdvės. Vakarų Europoje panašių permainų tiesiogine politine išraiška tapo Didžiosios Britanijos piliečių referendumas dėl išstojimo iš ES.

Į šias permainas oficialiu ES lygmeniu reaguojama daugiaprasmiškai ir prieštaringai. Viena vertus, oficialiojoje propagandoje toliau skleidžiamas mitas, kad ES šalyse stiprėja „antieuropinės“ nuotaikos. Sąmoningai nutylima, kad priešinimasis iš pat pradžių ydingam ir galiausiai moraliai ir politiškai žlugusiam ligšioliniam ES integracijos modeliui savaime ne tik neliudija antieuropinių nuostatų, bet, priešingai, gali būti laikomas mėginimu išgelbėti beatodairiškai ir beprasmiškai naikinamą žemyną ir sukurti prielaidas atgimti vieningos Europos idėjai, kuri šiuo metu yra smarkiai diskredituota. Atsinaujinusi ir atgimusi Europa turėtų būti Europos tėvų išsvajota laisvų tautų ir suverenių valstybių demokratinė sąjunga, galinti pakeisti siekiamą sukurti sunkiai įsivaizduojamą grynai „funkcinę“ ir neabejotinai nedemokratišką federaciją.

Permmainų Europos Sąjungoje siekiančius sąjūdžius ir politines jėgas iš inercijos mėginama toliau marginalizuoti, klijuojant jiems „autoritarinio populizmo“, „radikalios dešinės“, „ksenofobijos“, „radikalaus nacionalizmo“ ir kitas ideologiškai smerkiančias etiketes, kurios iš esmės niekuo nesiskiria nuo Sovietų Sąjungoje naudotų panašių etikečių. Lietuvos nepriklausomybę atkūręs Sąjūdis taip pat sovietinių ideologų ir propagandininkų buvo vadinamas „nacionalistinių ekstremistų ir radikalų“ sambūriu ir greičiausiai būtų šitaip vadinamas ir dabar, nes jo ir šiuo metu Europos Sąjungoje stiprėjančių tariamai „radikalių nacionalistinių“ ir „autoritarinių populistinių“ jėgų tikslai ir siekiai labai panašūs. Antra vertus, praktinės politikos plotmėje faktiškai jau pripažįstami ir pradedami įgyvendinti oficialiai vis dar smerkiamų „radikalių“ jėgų reikalavimai. Net iš pradžių aršiai Vengriją kritikavusios šalys taip pat galiausiai ėmėsi saugoti savo sienas, o vizito į Afriką metu Angela Merkel stengėsi įtikinti šio regiono vyriausybes ir gyventojus, kad ES galimybės „svetingai“ priimti migrantus taip pat nėra bekrastės ir jau išsemtos.

Kuo galiausiai baigsis šis blaškymasis, galima tik spėlioti. Bratislavoje vykusio Europos Sąjungos vadovų susitikimo metu paskelbtas įsipareigojimas per keletą mėnesių parengti patrauklią ir įkvepiančią Sąjungos ateities viziją reiškia viena iš dviejų: arba bus paskelbta ES esminės „pertvarkos“ programa, arba bus apsiribota nieko iš pagrindų nekeičiančių dalinių ir smulkių reformų paketu. Pirmuoju atveju vieningos Europos idėja atgimtų ir lauktų ilgas ir sunkus sveikais pagrindais vykdomos integracijos kelias. Antruoju atveju ES merdėtų toliau ir galiausiai prasidėtų valstybių išsivaikščiojimas su nenusipėjamais padariniais viso žemyno ateičiai.

Į gyvybiškai svarbų klausimą, kaip turi elgtis ir ką privalo daryti Lietuva šioje situacijoje, kol kas atsakyti vengiama. Apskritai šiuo atžvilgiu Lietuva tebėra gūdis ES užkampis.

Jos valdančiojo sluoksnio elgesys smarkiai primena sovietinių pirmtakų laikyseną gorbaciovinės „pertvarkos“ metu – tyliai stebėta, kas vyksta Maskvoje ir laukta, kaip toliau rutuliosis įvykiai. Mūsų dienomis nesiryžtama prisijungti prie Višegrado šalių iniciatyvų atnaujinti ES ir iš inercijos laikomasi įsikibus oficialiosios Briuselio viršūnių linijos. Tai nėra toliaregiška ir drąsi, Lietuvos ilgalaikius interesus atitinkanti politika. Juk turint omenyje šalies geopolitinę ir saugumo padėtį akivaizdu, kad tikėtino ES žlugimo padariniai Lietuvai būtų ypač sunkūs ir nepalyginti liūdniesni negu Vakarų Europai ar net kur kas stipresnės ir saugesnės Višegrado valstybėms. Tad atrodytų, jog dera šlietis prie jų ir visokeriopai remti pastangas išgelbėti, – o tai reiškia iš esmės ir ryžtingai keisti, – beviltiškai įstrigusį ir lemtingoje kryžkelėje atsidūrusį Europos vienijimo projektą. Tačiau norint žengti tokį žingsnį, reikia šiek tiek drąsos ir ryžto pasakyti tai, kas galbūt nepatiktų Europos Sąjungą į egzistencinę krizę atvedusių didžiųjų valstybių lyderiams ir Briuselio politinėms bei biurokratinėms viršūnėms. Tai padaryti nelengva. Todėl kaip ir lemtingais 1939–1940 metais ar sovietinės „pertvarkos“ laikotarpiu pasyviai ir nežinia ko lūkuriuojama. Turbūt vis laukiama Godo...

PAMINĖJIMAI

VYTAUTAS SINICA

„BE RYTO NAKTIS“: LENKIJOS OKUPUOTO VILNIAUS LIETUVIŲ GYVENIMAS

*Jei po amžių kada skaudūs pančiai nukris
Ir vaikams užtekės nusiblaivęs dangus,
Mūsų kovos ir kančios, be ryto naktis
Ar jiems besuprantamos bus?
Maironis*

Ižanga. Nutylėta istorija

Lenkijos 1920–1939 metais okupuoto Vilniaus istorija ilgą laiką liko nepastebėta Lietuvos istorijos tyrimuose, mokyme ir tautos istorinėje sąmonėje. Mažai tikėtina, kad toks „užsimiršimas“ būtų atsitiktinis.

Priešingai, 1990 m. atkūrus nepriklausomybę, Lietuvos istorijos mokymo programose buvo pasirinkta XX a. Lietuvos ir Lenkijos santykių istorijos nutylėjimo strategija. Mokyklinė istorijos programa ir jai skirti vadovėliai dėsningai apėjo daugelį dvišalių santykių aspektų, ypač – gyvenimą Lenkijos okupuotame Vilniuje 1920–1939 metais. Vadovėliuose minimas tik Lietuvai Vilnių ir vadinamąjį Vilniaus kraštą (Pietryčių Lietuvą) priskyrusios Suvalkų sutarties pasirašymas, ją sulaužiusios Lenkijos inscenizuotas „Želigovskio maištas“, Lietuvos pergalės sustabdant Želigovskio kariuomenę ties Širvintomis ir Giedraičiais bei okupuotos teritorijos paskelbimas nominalia Vidurio Lietuvos valstybe. Kitas su Vilniaus istorija susijęs įvykis mokyklinėse programose – Vilniaus atgavimas 1939 m. spalį. Tarp šių datų – gili istorinė praraja.

Devyniolika okupacijos metų niekaip neatspindėti mokyklų istorijos mokymo programose, taip pat ir istorijos tyrinėjimuose. Okupuotame Vilniaus krašte likusios lietuvių tautinės bendrijos (pagal to meto sampratą – tautinės mažumos) gyvenimas išmestas iš bendro tautos istorijos pasakojimo, tuo tarsi atsiribojant nuo okupacijoje likusių tautiečių. Dar blogiau, pradėta nutylėti ar net kvestionuoti pačią Vilniaus okupaciją, neutraliai vadinant ją „konfliktu dėl Vilniaus“, tarsi abiejų šalių pretenzijos į miestą būtų lygiai pagrįstos. Istorijos perrašinėjimo kulminacija tapo prof. Alfredo Bumblausko siūlymas „konfliktą dėl Vilniaus“ traktuoti ne kaip okupaciją, o kaip dviejų lietuviškų tapatybių – senalietuvių ir

naujajietuvių – „pilietinį karą“¹. Iki 2015 m. šio laikotarpio Vilniaus gyvenimas netyrinėtas beveik jokiuose pagrindinių istorijos tyrimo centruose, o pavienės ir todėl fragmentiškos publikacijos šia tematika skelbtos daugiausiai visuomenine ar asmenine iniciatyva, tarp jų dominavo publicistikos ir atsiminimų žanrai, o ne moksliniai tyrimai.

Nepriklausomybę atkūrusi Lietuvos valstybė faktiškai neformavo jokios nuoseklios istorijos politikos, ir tai prisidėjo prie itin susipriešinusios tautos istorinės sąmonės formavimosi, todėl visiškai nenuostabu, kad valstybė neformulavo šio laikotarpio tyrimų kaip prioritetinės istorijos tyrimų krypties, neskatinė jų finansiškai. Iš esmės tokia Lietuvos švietimo ir mokslo politika Lietuvos ir Lenkijos santykių istorijos atžvilgiu atspindėjo tikslą formuoti Lenkijos kaip draugiškos valstybės ir Lietuvos strateginės partnerės vaizdinį Lietuvos visuomenėje. Aiškiai suprasta, kad toks vaizdinys neįmanomas nenuitylint eilės istorinių faktų, liudijančių visą XX a. dviejų tautų santykius kamavusį priešišumą bei imperialistinę Lenkijos laikyseną. Priimta, nors deklaratyviai niekada nesuformuluota, politinė nuostata pašalinti Lenkijos okupacinio laikotarpio, taip pat ankstesnio ir vėlesnio Pietryčių Lietuvos lenkinimo istoriją iš mokyklinių programų ir mokslinių tyrimų². Pirmą rimtesnę išimtis – Lietuvos istorijos instituto išleista monografija „Vilnius – Lietuvos sostinė. Problema tautinės valstybės projekte“, tačiau ir šioje knygoje aptariama idėja paversti Vilnių Lietuvos sostine raida, o ne pačių lietuvių gyvenimas okupuotoje Lietuvos sostinėje.

Tokia politika buvo ir yra problemiška ir prieštaringa. Lenkija iš tiesų yra būtinas Lietuvai strateginis partneris esamoje geopolitinėje situacijoje, ypač didėjančio Europos Sąjungos nestabilumo kontekste. Tačiau geri santykiai retai sėkmingai sukuriama nutylėjimo pagrindu. Priešingai, abipusis pagarba grįsta – taigi vienintelė Lietuvai priimtina – dvišalės partnerystės forma gali būti pasiekta tik abiem pusėms pripažinus ir susitaikius su sudėtinga savo santykių istorija. Tam Lietuvoje būtina keisti požiūrį į XX amžiaus istoriją atskaitos tašką – nutylėjimą pakeisti pažinimu.

Nors tokių nutylėtų Pietryčių Lietuvos ir dvišalių santykių istorijos momentų yra gausu (polonizacija per bažnyčias XIX a. ir XX a. pradžioje, Armijos krajevės teroras Vilniaus krašte 1941–1944 m., stalininė polonizacija per mokyklas 1950–1957 m., autonomijos kūrimas 1988–1991 m. ir t. t.), svarbiausias ir didžiausias iš jų – okupuoto Vilniaus ir Vilniaus krašto lietuvių gyvenimas 1920–1939 metais. Ši publikacija yra kuklus indėlis į pastangas ištaisyti šią istorinę klaidą ir pradėti visuomenės pažintį su XX a. pirmosios pusės Vilniaus istorija.

„Be ryto naktis“: chronologija

Lenkijos okupuotame Vilniaus krašte gyveno gausi lietuvių bendruomenė. Mažiau jų buvo Vilniuje ir rajonų centruose, kur dominavo žydai, tačiau kaimo vietovėse lietuviai sudarė absoliučią gyventojų daugumą. Iki šiol populiariau kartoti plačiai paplitusį mitą, kad Vilniuje tuo laiku gyvenę 0,8 procento lietuvių³. Šis 1931 metų Lenkijos gyventojų surašyme pateiktas skaičius iki šiol nurodomas nepaisant to, kad dar sovietmečiu net Lenkijos istorikai pripažino šį surašymą netikslu ir nepatikimu šaltiniu, kuriuo remtis būtų metodologinė klaida. Surašymas nurodo, kad visoje Lenkijoje gyveno apie 82 tūkstančiai lietuvių, tačiau išsamiausiai šį laikotarpį tyrinėjęs istorikas Bronius Makauskas, o ir patys lenkų autoriai bei kiti statistikos leidiniai dar Vilniaus okupacijos laikotarpiu nurodė net 300 tūkstančių siekiantį lietuvių skaičių, kuris yra visiškai realus, atsižvelgiant į gyventojų surašymus prieš ir po Lenkijos okupacijos, taip pat lietuvių moksleivių skaičių Lenkijos švietimo sistemoje, lietuviškos spaudos skaitytojų skaičių, lietuvių organizacijų duomenis⁴. Ši lietuvių bendruomenė buvo itin organizuota ir susitelkusi savo tautinių teisių užtikrinimui, daugiausiai inteligentijos pastangomis nuosekliai kovojo už kultūrinę, lietuviško švietimo ir spaudos teises, kurios tačiau buvo nuosekliai siaurinamos per visą okupacijos laikotarpį.

¹ Digrytė E. A. Bumblauskas: kova dėl Vilniaus buvo pilietinis konfliktas. 2008 10 20. [http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/abumblauskas-kova-del-vilniaus-buvo-pilietinis-konfliktas.d?id=18950675]

² Sinica V. Meilė Lenkijai reikalauja slėpti istoriją. 2015 02 21. [http://www.delfi.lt/news/ringas/lit/v-sinica-meile-lenkijai-reikalauja-slepti-istorija.d?id=67177144]

³ Žr.: Gaidis R., Volkonovski J. Lietuvių–lenkų santykiai amžių tėkmėje. Istorinė atmintis. Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 2009, p. 114; Briedis L. Vilnius. Savas ir svetimas. Vilnius, Baltos lankos, 2011.

⁴ Makauskas B. Vilnijos lietuviai 1920–1939 m. Vilnius, Mokslas, 1991, p. 16–20.

51 p. Vilniaus panorama. Šv. Jonų bažnyčia. 1939 m. Zenono Miežlaiškio nuotrauka. LCVA.

Lietuvių tautinės mažumos teisinės padėties Lenkijos okupacijos sąlygomis kaitą bendriausia prasme galima suskirstyti į keturis etapus:

- 1) 1920–1922 m. – laikotarpis iki „Vidurio Lietuvos“ inkorporavimo į Lenkijos Respubliką;
- 2) 1922–1926 m. – laikotarpis iki Jono Basanavičiaus mirties;
- 3) 1927–1935 m. – laikotarpis iki Juzefo Pilsudskio mirties ir Liudviko Bocianskio paskyrimo;
- 4) 1936–1939 m. – laikotarpis iki Lietuvai atgaunant Vilnių ir dalį Vilniaus krašto.

Nors išskirtų etapų ribos iš pažiūros simbolinės, aptariamojo laikotarpio lietuvių liudijimu, būtent J. Basanavičiaus ir J. Pilsudskio mirtys tapo savotiškais slenksčiais, po kurių represijos lietuvių bendruomenės atžvilgiu nuosekliai stiprėjo. Šis skirstymas atspindi ne vieno senojo vilniečio prisiminimuose¹. Lietuvių teisių ribojimai tęsėsi visą okupacijos laikotarpį, tačiau kito jų mastas ir pobūdis.

„Vidurio Lietuva“

Pirmuoju laikotarpiu, iki Ambasadorių konferencijai pripažįstant Vilnijos priklausomybę Lenkijai, įtampa tarp lietuvių ir Lenkijos valdžios krašte buvo itin didelė, tačiau labiau nulemta jų atviro ir aktyvaus vaidmens reikalaujant Vilniaus krašto sugrąžinimo Lietuvai. Vilniaus grąžinimo reikalauta ne tik demokratinėmis, bet ir karinėmis priemonėmis. Kaimo vietovėse, ypač Švenčionių ir Ignalinos apylinkėse iki pat 1923 m. aktyviai veikė su Lenkijos okupacija kovojančių partizanų tinklas – per tūkstantį jaunų vyrų, puldinėjusių policiją ir kariškius, ėmusių belaisvius, gabenusių per sieną iš Lietuvos draudžiamą spaudą ir kitaip trukdžiusių režimo įsitvirtinimui². Be Lietuvos valstybės paramos ši akcija netruko galutinai nuslobti, tačiau buvo aiškus nepritarimo okupacijai įrodymas ir „Vidurio Lietuvą“ destabilizuojantis veiksnys, nepelnytai pamirštas šiandienos istorijos mokyme.

Iš pradžių lietuviai už vaikų leidimą į lietuviškas mokyklas, draudžiamą spaudą, tariamą perversmų organizavimą, o vėliau – už antirinkiminę agitaciją ir atsisakymą balsuoti buvo gaudomi, baudžiami bandomis ir įkalinimu, prievarta vedami į rinkimus. Grupė įtakingiausių krašto lietuvių inteligentų 1921 m. sausį ištremti į nepriklausomą Lietuvą, laikinai uždarius Vilniaus lietuvių gimnaziją. Tvyrusią atmosferą ir patį mokyklos iškraustymą aprašė Jeronimas Cicėnas: „Kai policija išstūmė iš patalpų gimnazijos direktorių M. Biržišką ir mokytojų seminarijos direktorių J. Kairiūkštį, gatvėje pasigirdo Lietuvos Himnas. Tuoju pat – policijos aliarmas... Kelios dešimtys moksleivių buvo sumušta iki kraują. Šautuvų buožėmis, lazdomis ar akmenimis gavo beveik kiekvienas. Atsimenu, traukėmės į šalutines gatves. Bet Vilniaus ir Subačiaus gatvėse vėl gavome mušti.“³

Represinės priemonės atitiko militarinio režimo pobūdį, kuris dar sugriežtėjo 1921 m. sausį įvedus nepaprastąją padėtį. Okupaciją įvykdęs L. Želigovskis valdė dekretais, kol galiausiai 1921 m. lapkritį paskelbė 1922 m. sausį įvyksiant „demokratinis rinkimus“. Jų demokratiškumą geriausiai apibūdina specialus dekretas, numatęs metus kalėjimo už agitaciją nedalyvauti rinkimuose⁴. Viešais pareiškimais, publicistika, visuotiniu Vilniaus Seimo rinkimų boikotu ir kitais būdais Vilniaus krašto lietuviai skelbė savo nepritarimą įvykdytos okupacijos padarinių įteisitimui. Tos pačios pozicijos laikėsi ir visos kitos krašto tautinės mažumos, beveik vieningai nedalyvavusios rinkimuose į Vilniaus Seimą.

Visgi 1922 m. išrinktas Vilniaus Seimas jau po dviejų mėnesių pasiprašė, kad „Vidurio Lietuva“ būtų prijungta prie Lenkijos. Lenkija, pati būdama šios inkorporacijos autore, sutiko, ir Vilnius su visa Pietryčių Lietuva tapo Lenkijos provincija. Vardan regiono stabilumo ir Lenkijos įtakos svarbiausiose Vakarų sostinėse dėka tarptautinė bendruomenė pripažino naująją Lietuvos ir Lenkijos sieną. Šiuo aneksijos modeliu, kai kraštas okupuojamas, surengiami fiktyvūs rinkimai ir taip išrinktas parlamentas pareikalauja inkorporavimo į

¹ Šimelionis I. *Vilnija šimtmečio verpetuose*. Vilnius, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002, p. 83.

² Šiaudinis V. *Vilniaus krašto lietuvių pasipriešinimas Lenkijos okupacijai // Lietuvos Rytai. Sud. Garšva K., Grumadienė L.* Vilnius, Valstybinis leidybos centras, 1993, p. 192.

³ Cicėnas J. *Vilnius tarp audrų*. Vilnius, *Homo liber*, 2010, p. 170–171.

⁴ Biržiška V. *Dėl mūsų sostinės. III dalis*. London, Nida Press, 1967, p. 204.

kaimyninės valstybės sudėtį, Lenkija suformulavo šabloną, kuriuo vėliau rėmėsi Baltijos šalis okupavusi ir aneksavusi Sovietų Sąjungą.

Pasibaigus šiam etapui, Vilniaus krašto lietuviai nustojo būti reali politinė grėsmė, išsikėlė tikslą nepalikti okupuoto Vilniaus ir susikoncentravo į kovą dėl lietuviško švietimo, pamaldų ir spaudos krašto lietuviams užtikrinimo. Lenkija skelbė besilaikanti Tautų Sąjungos reikalavimų dėl tautinių mažumų teisių užtikrinimo, tačiau realiai vykdė nuosekliai asimiliacinę politiką visų šalyje gyvenančių tautų atžvilgiu¹. Dėl būtinybės Vilniaus krašto okupaciją pagrįsti jo tautine sudėtimi lietuvių tautinė mažuma buvo išskirtinės svarbos taikiny. Istorinės teisės argumentui esant Lietuvos pusėje (Vilnius – istorinė Lietuvos sostinė), Lenkijai beliko apeliuoti į tai, kad krašte esą dominuoja lenkų tautybės gyventojai, kurių apsisprendimo teisę ir atliepia L. Želigovskio įvykdyta okupacija ir aneksija. Tam įrodyti ne tik klastoti gyventojų surašymai, bet ir taikytos administracinės bei bažnytinės priemonės: lietuviams neleista dirbti valstybės tarnyboje, dažnu atveju nesuteikta pilietybė, lietuvišką mokyklą leista rinktis tik įrodžius abiejų tėvų lietuvišką kilmę, lenkintos pavardės, o krikštijant atsisakyta duoti lietuviškus vardus, lietuviai lenkų kunigų pamoksluose tapatinti su pagonimis, lietuvių kalba esanti netinkama maldoms, „Dievui nesuprantama“. Visos šios priemonės esmingai prisidėjo prie to, kad nemaža dalis krašto lietuvių ramybės dėlei užsirašė lenkais, įprato viešai vartoti lenkų kalbą ir prie tikrosios tautybės deklaravimo grįžo tik Lietuvai atgavus Vilniaus kraštą 1939 metais.

Pastangos įsitvirtinti

1922 m. prasidėjęs sąlyginai nuosaikiausias režimo ir lietuvių bendruomenės santykių laikotarpis pasižymėjo dvilypumu. Deklaruodama pagarbą mažumų teisėms, Lenkija buvo įsteigusi visą tinklą mokyklų mažumų kalba arba mažumos ir lenkų kalbomis. Iš pažiūros užtikrinančios teisę į švietimą gimtąja kalba, iš tiesų šios mokyklos neturėjo nei mokytojų, nei programų, nei tikslo tokiam švietimui užtikrinti. B. Makausko žodžiais, „valstybinės pradinės mokyklos buvo vienas veiksmų, turėjusių paspartinti valstybinę ir tautinę asimiliaciją“². Labai greitai tokias lietuviško švietimo neužtikrinančias mokyklas okupacinis režimas pradėjo keisti dvikalbėmis mokyklomis, kurios visiškai įsivyravo 1926–1936 metais. Galiausiai paskutiniuoju represinio režimo Vilniaus krašte etapu net ir dvikalbes mokyklas išstūmė lenkiškos mokyklos su lietuviu kalba kaip dėstomu dalyku.

Tokia tendencija lėmė būtinybę organizuoti privačias lietuviškas mokyklas, ir to ėmėsi dar 1915 m. įkurta „Ryto“ draugija. Kaip nurodo B. Makauskas, vien 1922–1925 m. valstybinių ir privačių lietuviškų mokyklų bei mokinių jose skaičius apsivertė. 1922/1923 mokslo metais buvo 52 valstybinės ir 40 privačių mokyklų, kurias lankė atitinkamai 6/10 ir 4/10 lietuvių moksleivių. Po dvejų metų valstybinių mokyklų buvo tik 39, o privačių – 98. Pastarąsias lankė jau 2/3 visų lietuvių moksleivių. Šiuo laikotarpiu okupuotam kraštui buvo aktyviai rengiami lietuvių mokytojai, veikė Juozo Kairiūkščio vadovaujama Vilniaus lietuvių mokytojų seminarija. Kelis metus trukusias kovas 1925 m. vainikavo suteikta teisė lietuvių gimnazijos absolventams stoti į Vilniaus universitetą ir taip įgyti aukštąjį išsilavinimą, kuris iki tol lietuviams buvo neprieinamas. Nesant galimybių studijuoti, absoliuti dauguma Vilniaus lietuvių gimnazijos absolventų pabaigę mokslus išvykdavo į Kauną: iš šešiasdešimties baigusių mokslus iki 1923 m. Vilniuje liko tik trys merginos³. Masinis „protų nutekėjimas“ į Kauną neleido atsinaujinti lietuviškai inteligentijai.

Griežtai kalbant, lietuvių mažumą engė ne lenkų tauta, o Lenkijos okupacinis režimas, tačiau netrūko ir nuolatinių buitinių išpuolių, ypač Vilniuje. „Būdavo, eini gatvėje, ant galvos laivelio formos kepurė su VDG išsiuvinėta – Vytauto Didžiojo gimnazijos inicialais. Jei su ta kepure, tai lietuvis ir dar, pamanyk, lietuviškai mokaisi. Lenkų gimnazistai visada pavymui tyčiojosi visokiais žodžiais. Čiuožyklon uniformos kepurės negalėjai užsidėti, nes

¹ Plačiau žr.: Martel R. *Lenkija ir mes. Legenda ir istorija. Chimeros ir realybė. Vilnius, Artūras Andriušaitis ir partneriai, 2013 (pirmasis prancūziškas leidimas paskelbtas 1928 m.)*.

² Makauskas B. *Vilnijos lietuviai 1920–1939 metais*, p. 133.

³ Mackonis R. *Amžiaus liudininko užrašai. Atsiminimai. Vilnius, Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2001*, p. 97.

būtinai stumdavo, griaudavo į ledą. /.../ Lenkai mus persekiodami labai stiprino, tautinį stuburą sucementavo. Įsivaizduokit, jei girdi ir girdi dėl tautybės patyčias, nuolat patiri kratas. Prieš Vasario 16-ąją kone kasmet daužydavo lietuvių namų langus. Būdavo, kad ant buto durų tėvai net užsirašydavo „šiam būte du vaikai serga kokliušu“ – kad tik niekas nesilaužtų buto siaubti,¹ – pasakoja tuo laiku Vytauto Didžiojo gimnazijoje mokiusis Gedimino ordino Karininko kryžiaus kavalierė Birutė Verkelytė. Tokie ir panašūs epizodai minimi visuose amžininkų liudijimuose.

1922–1927 m. laikotarpį neblogai apibendrina Rapolas Mackonis: „Nuolatiniai, iki gyvo kaulo įkyrę persekiojimai, priekabės, kiekviename žingsnyje jaučiama neapykanta lietuviams sudarė nepakenčiamas gyvenimo ir darbo sąlygas. Daugelis lietuvių to neištvėrdavo ir vienas po kito, kas važiuotas, kas pėsčias traukdavo į Vakarus. Be to, nemaža dalis negalėjo gauti pasų ir vien todėl turėjo nešdintis. Dar kitus prievarta išstumdavo. Taip metai po metų lietuvių gyventojų skaičius mažėjo. Į jų vietas būriais į Vilnių traukė anuomet vadinamieji „galileušai“ (iš Galicijos) /.../. Tuo tarpu, kaip minėta, mūsų inteligentijos gretos tirpo, o papildyti naujomis, jaunomis jėgomis nebuvo iš ko. /.../ Iš tikrųjų nauja mūsų inteligentijos karta Vilniuje pradėjo formotis tik nuo 1925 metų.“² Taigi šiuo laikotarpiu visuomeninio aktyvumo dėka lietuvių padėtis iš visai blogos lėtai taisėsi nuolat kuriantis „Ryto“ mokyklų tinklui, daugėjant Vilniaus Vytauto Didžiojo gimnazijos absolventų, mokytojų skaičiui, o galiausiai ir iškovojus studijų Vilniaus universitete teises.

Lenkiška administracija nuosekliai vykdė asimiliacinę politiką, tačiau lenkų inteligentiją sudarė įvairių pažiūrų žmonės. Kaip ir visoje Lenkijoje, dominavo nacionalistai – endekai leido žurnalą „Dziennik Wilenski“, ne mažiau nacionalistinę vadinamoji „Vilniaus stumbrų“ grupė turėjo laikraštį „Ślowo“, nuosaikesni belvederininkai – „Kurier Wilenski“, kuriam didelę įtaką darė nedidelė, tačiau intelektualiai stipri krajovcų grupelė, savo ruožtu leidusi „Przegląd Wilenski“³. Pastaroji grupė platesnėje istorinėje perspektyvoje paliko ryškų pėdsaką ir reikalauja platesnio aptarimo.

Krajovcai puoselėjo teritorine-istorine priklausomybe buvusios LDK Kraštui pagrįstos tapatybės ir atitinkamo valstybingumo idėją, atvirai kritikavo tiek Vilniaus krašto okupaciją, tiek nuolatinį Vilnijos lietuvių persekiojimus. Šios grupės atstovas Mykolas Riomeris po Vilniaus okupacijos pasitraukė į Kauną, atstovavo Lietuvai tarptautiniuose teismuose, rektoriavo Vytauto Didžiojo universitete, straipsniuose gynė istorinę Lietuvos teisę į Vilnių ir Vilniaus kraštą, ypač po 1939 m. Vilniaus atgavimo. Kiti krajovcai liko Vilniuje. Liudvikas Abramovičius buvo „Przegląd Wilenski“ redaktorius, demonstravęs sąžiningą laikyseną lietuvių atžvilgiu. Jaunosios kartos atstovas Juzefas Mackevičius, žinomas publicistas, nuosekliai kritikavo Lenkijos režimo represijas, J. Pilsudskio įvykdytą ir Krašto idėją sužlugdžiusią okupaciją, o Lietuvai atgavus Vilnių, netgi parašė, kad miesto gyventojai lenkai sveikina Lietuvos atėjimą, nors netrukus tūžmingai piktinosi pastangomis atlietuvinti mažiausiai du šimtmečius polonizuotą kraštą⁴. Kol atrodė įmanomi politiniai pokyčiai, federacijos idėją aktyviai skelbė vadinamoji „valkatų“ grupė – Tadeušas Nagurskis, Vitoldas Abramovičius, Kazimiežas Okuličius ir kiti. Išskirtinių nuopelnų Vilnijos lietuviams turėjo Tadas Vrublevskis, ne kartą gynęs juos politiškai motyvuotose bylose, daugelį išgelbėjęs nuo kalėjimo ir baudų⁵. Krajovcų valstybingumo vizija nebeatitiko laikmečio realijų ir buvo pasmerkta nesėkmei susiformavusio moderniojo Lenkijos ir Lietuvos nacionalizmo aplinkybėmis. Kita vertus, kasdieniame gyvenime ši grupė demonstravo solidarumą su engiamais bendrapiliečiais, tuo išsiskirdama iš kitų pažiūrų lenkų atstovų.

Aktyvios Vilniaus lietuvių veikėjos B. Verkelytės liudijimu, lenkų valdžios represijos itin sustiprėjo po Vilniuje gyvenusio J. Basanavičiaus mirties 1927 metais. Lietuvių bendruomenės įsitikinimu, išskirtinę pagarbą J. Basanavičiui jautęs režimas jam gyvam esant varžėsi taikyti represines priemones prieš Vilniaus lietuvius. Šią pagarbą liudijo

¹ Verkelytė-Fedaravičienė B. Patriarchą užpylėme rankomis. 2015 03 04. [http://lzinios.lt/lzinios/Istori-ja/b-verkelyte-fedaraviciene-patriarcha-uzpyleme-rankomis-/197925]

² Mackonis R. Amžiaus liudininko užrašai. Atsiminimai, p. 111–112.

³ Makauskas B. Vilnijos lietuviai 1920–1939 metais, p. 198–199.

⁴ Mackiewicz J. Tiesa akių nebado (iš lenkų kalbos vertė Jonas Malinauskas). Vilnius, Naujasis Židinys-Aidai, 2015, p. 92, 118–120.

⁵ Biržiška V. Dėl mūsų sostinės. Neužgijusios žaizdos, p. 133–142.

ir faktas, kad J. Basanavičiaus laidotuvis buvo vienintelis kartas per visą okupaciją, kai Vilniaus katedroje leistos pamaldos lietuvių kalba, kurias laikė arkivyskupas Romualdas Jalbžkovskis – aktyviausias polonizacijos per bažnyčias šalininkas ir vykdytojas. J. Basanavičiaus mirties reikšmė, žinoma, daugiau simbolinė. Ji sutapo su režimo nuostata, kad lietuvių organizuojamas švietimas darosi nebekontroliuojamas ir pavojingas valstybės asimiliaciniams tikslams, taip pat su polonizaciją skatinusio arkivyskupo R. Jalbžkovskio paskyrimu į Jurgio Matulaičio vietą.

„Bet mes niekur iš čia nevažiuosim, neišlėksim lyg paukščiai rugsėjį“

Naujas okupuoto Vilniaus lietuvių visuomeninio ir kultūrinio gyvenimo etapas pasižymėjo toliau didėjančiu veiklos aktyvumu, stiprėjančiomis į tai reaguojančios valdžios represijomis, savotiška inteligentijos kartų kaita ir vidiniu susiskaldymu. Stipriausias smūgis lietuviškam švietimui buvo mokytojų seminarijos uždarymas 1927 m., spėjus išleisti vos vieną absolventų laidą. Tuo pačiu Vilniaus kuratorijos raštu įsakyta uždaryti 47 „Ryto“ mokyklas. Suimti draugijos pirmininkas kun. Petras Kraujalis, valdybos nariai kunigai K. Čibiras ir N. Raštutis, penkiolika mokytojų ir kiti veikėjai. Mokyklų uždarymas motyvuotas esą žemu mokslo ir auklėjimo lygiu, o seminarija uždaryta, nes buvo antivalstybinės akcijos židiny¹. Taigi darbą tęsti galėjo tik 53 iš 100 „Ryto“ mokyklų. Valdžia skyrė nuobaudas dėl vadovėlių, dar nuo 1925 metų reikalavo iš mokytojų storastijų itin sunkiai išduodamo „moralybės liudijimo“ politinei ištikimybei įrodyti. 1928/1929 mokslo metais „Ryto“ draugija turėjo 103 mokyklas, bet koncesijas veikti gavo tik 52. Tas pats pasikartojo ir 1929/1930 mokslo metais, kai iš 95 mokyklų valdžia patvirtino 55². Apie nepratęstas koncesijas mokyklos ir mokytojai sužinodavo mokslo metų pradžioje, taip likdami be darbo ir pragyvenimo šaltinio įvairiose kaimo vietovėse, kuriose laikinai gyvendavo tik dėl pedagoginio darbo³. Tuo tarpu valdiškų lenkiškų-lietuviškų (*de facto* lenkiškų) mokyklų nuolat daugėjo.

1931 m. storasta atsisakė apžiūrėti „Ryto“ mokyklų patalpas, o be to negalėjo būti ir leidimo darbui. Atmesti visi prašymai naujų mokyklų steigimui, dar devynias koncesijas

Uždarytos mokytojų seminarijos mokiniai prie kuratorijos rūmų. Autorius nežinomas. LCVA.

¹ Šikšnys M. Kun. Petras Kraujalis – „Ryto“ draugijos pirmininkas // Kunigas Petras Kraujalis. Vilnius, Vilniaus lietuvių švietimo draugija „Rytas“, 1937, p. 46–47.

² Ten pat, p. 50, 52.

³ Makariūnienė P. Vilniuje ir Vilniaus krašte 1915–1939 metais. Vilnius, Voruta, 1999, p. 69.

turėjusios mokyklos uždarytos. Privačių mokyklų veiklos kontrolė buvo vis labiau perduodama Švietimo ministerijos žinion, griežtėjo ir vis mažiau priklausė nuo savivaldos. Bent dešimt mokyklų uždaryta apkaltinus antivalstybine veikla. Pradėjus trūkti mokyklų, tėvai samdė mokytojus privačioms pamokoms, tačiau pagautieji būdavo baudžiami bandomis, kalėjimu ir iškeldinimu iš pasienio teritorijų. „Ryto“ draugijos žinioje liko viso labo 36 lietuvių mokyklos¹. Tai lėmė režimo pasitelktos naujos priemonės lietuviškam švietimui varžyti – pareikalauta didinti lenkiškai dėstomų dalykų skaičių, net Vilniaus Vytauto Didžiojo gimnazijoje dėstyti visuotinę geografiją ir istoriją lenkų kalba², nurodyta per trumpą laiką perregistruoti visas „Ryto“ draugijos mokyklas, parūpinant joms tinkamas patalpas, nors tai buvo neįmanoma, nes tiek privačios, tiek valstybinės mokyklos provincijoje naudojami ūkininkų pirkimais kaip mokymo patalpomis³. Nepraėjus nė metams, numirė ilgametis draugijos pirmininkas kun. P. Kraujalis.

Ketvirtojo dešimtmečio pradžia tapo savotiško Vilniaus lietuvių pasaulėžiūrinio susiskaldymo laikotarpiu. Ypač kaimo vietovėse svarbiausi žmonės, telkiantys parapijiečius lietuviybės išsaugojimo pastangoms buvo tautiškai susipratę kunigai, kuriems valstiečiai skundėsi dėl kasdienių skriaudų ir kurie turėjo didžiulę įtaką savo iniciatyvomis, padarimais ir patarimais⁴. Okupuotame krašte 1926 m. veikė funkcijas pasiskirsčiusios lietuvių organizacijos ir draugijos: Lietuvių mokslo draugija, Lietuvių švietimo „Ryto“ draugija, Lietuvių labdarybės draugija, Lietuvių katalikų blaivybės draugija, Šv. Kazimiero draugija, Lietuvių sanitarinės pagalbos draugija, Lietuvių mokytojų sąjunga, Šv. Zitos tarnaičių draugija, Lietuvių klubas ir atskira „Ryto“ draugija Švenčionyse. Visos šios organizacijos, išskyrus Blaivybės ir Šv. Zitos draugijas, buvo tiesioginėje Laikinojo Vilniaus lietuvių komiteto žinioje. Daugumai jų vadovavo kunigai, o Laikinajame komitete kunigas buvo vicepirmininkas.

Kaip įprasta to meto lietuvių inteligentijos gyvenime, išryškėjo klerikalų ir laisvamanių grupės. Vilniaus krašte ši įtampa ilgai buvo antraeilė, nes okupacijos sąlygomis nebuvo ir autentiško lietuvių politinio gyvenimo. Kita vertus, galiausiai ji išsiveržė visuomenine veikla, nes po Vilniaus lietuvių inteligentijos žiedo ištrėmimo 1921 m. dešimt metų lietuvių

¹ Ereminas G. Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ veikla Vilniaus krašte 1920–1939 metais // Lietuvių švietimo draugija „Rytas“. Vilnius, Lietuvos nacionalinis muziejus, 2013, p. 158–161.

² Ten pat, p. 162.

³ Kunigas Petras Kraujalis, p. 13.

⁴ Bieliauskas P. Dienoraštis. 1920–1957. Vilnius, Homo liber, 2012, p. 214.

Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ Naujadvario (Lydos aps.) pradžios mokyklos moksleivių tėvai po arešto. Autorius nežinomas. LCVA.

švietimui faktiškai vadovavo kunigai. Sekuliareesnės inteligentijos akimis, jie buvo uzurpavę visuomeninę veiklą, švietimą ir leidybą, primetinėjo savąsias pažiūras. Kaip reakcija į tai sukurta pagal to meto sampratą „kairuojanti“ „Kultūros“ švietimo draugija, kuri ėmėsi darbo švietimo ir spaudos baruose. Kaip apibendrina jos pirmininkas Danielius Alseika, „kritikavau tik kunigų reiškiamą norą ir pastangas valdyti visą mūsų viešąjį gyvenimą. Tos tendencijos visiškai aiškiai reiškėsi 1928–1931 metais /.../. Penki kunigai vadovauja jau septynioms mūsų draugijoms.“¹ Ne vienas laisvamanis autorius Vilniuje kėlė kunigų kaip internacionalo asociacijas, abejojo jų tautine ištikimybę, tuo užsitraukdami lietuvių bendruomenės kritiką. Kairiųjų skelbiamą kritiką buvo persmelkusi „klerikalizmo“, „davatkiškumo“, „mokslo šviesos“ atsisakymo baimė. Tuo tarpu kunigų ir jų šalininkų vadovaujamos lietuvių organizacijos net pripažino „Kultūros“ draugiją esant kenksmingą lietuvių reikalams², ėmėsi šalinti „Kultūros“ narius ir šalininkus iš įvairių svarbių visuomeninių pareigų³. Nors tikintis suskaldyti lietuvių bendruomenę draugijai buvo leista steigti mokytojų seminariją vietoje uždarytosios „Ryto“ draugijos seminarijos, abiem draugijoms nepavyko sutarti dėl bendradarbiavimo – „Kultūros“ draugija siūlė priimti į darbą visus „Ryto“ seminarijos mokytojus, su sąlyga, kad direktoriumi bus „Kultūros“ atstovas Bronius Untulis⁴. „Ryto“ draugijai nesutikus, praleista proga atgaivinti mokytojų rengimą. Taigi „Kultūros“ steigimas atitiko lietuvių bendruomenėje egzistavusį poreikį, tačiau kartu kėlė suprantamas įtampas.

Visgi, kaip vėliau iš laiko perspektyvos rašė R. Mackonis, „viena su kita lenktyniaujančios abi draugijos kartais ir susipykdavo, pasiginčydavo, tačiau gindamos ir puoselėdamos valstiečių kultūrą daug nuveikė. /.../ Iš tiesų tarpusavio mūsų badymasis buvo tai vaikų darbas. Vienas dalykas buvo rimtas – kova prieš okupacijos užmačias, prieš jos svarbiausią tikslą – priversti mus išsižadėti savo kalbos ir tautybės. Šioje kovoje ėjome ranka rankon, nors kiekvienas laikėmės kitokios taktikos.“⁵ Kritiškai žvelgdami į „kairiųjų“ ir „dešiniųjų“ etiketes, laisvamaniai siekė formuoti pliuralistinę erdvę, kurioje būtų vietos ir vienui, ir kitų visuomeninei veiklai, smerkė bolševikines idėjas ir deklaravo kovą su jų plitimu tarp lietuvių jaunimo, didžiavosi atitraukia skaitytojus ir moksleivius nuo ekstremizmo link nuosaikumo ir pagarbos religijai.

Palyginti negausi, tačiau gerai susiorganizavusi Vilniaus lietuvių bendruomenė sugebėjo sukurti ir po Vilniaus kraštą paskleisti lietuviškos spaudos tinklą. 1926 m. Vilniuje tris kartus per savaitę ėjo inteligentijai skirtas „Vilniaus aidas“, kartą per savaitę – kaimui skirtas „Kelias“, kartą per mėnesį – jaunimui skirtas „Jaunimo draugas“. „Vilniaus aidas“, kuris siekė būti Laikinojo komiteto leidiniu ir idėjinių srovių ginčų vengdavo, redakcijoje darbavosi Povilas Karazija ir R. Mackonis. 1928 m. sujungus „Vilniaus aidą“, „Kelią“ ir „Dirvą“, pradėtas leisti „Vilniaus rytojus“, laikytas katalikišku savaitraščiu. „Vilniaus rytojaus“ leidyba nutrūko tik 1938 metais. „Kultūros“ draugija nereguliariai leido „Vilniaus šviesą“, nuolatos polemizavusį su „Jaunimo draugu“ ir „Vilniaus varpu“, kuris taip pat išeidavo nereguliariai, priklausomai nuo K. Čibiro finansinių galimybių.

Pagrindinis lietuviškos spaudos leidybos tikslas – lietuvių tautinės sąmonės ugdymas. Šis tikslas natūraliai kluvo asimiliacijos siekiančiai vietai valdžiai, todėl laikraščiai buvo cenzūruojami, konfiskuojami, uždaromi, redaktoriai baudžiami. Plačiausią liudijimą apie lietuviškos Vilniaus spaudos „virtuvę“ palikęs „Vilniaus rytojaus“ darbuotojas R. Mackonis, taip pat ne kartą tardytas, 1934 m. buvo suimtas be jokios prokuroro sankcijos ir išlaikytas kalėjime mėnesį, jo namai apversti, perskaitytas dienoraštis, kurį nustojo rašyti po to nutikimo⁶. Nors leidiniai svyravo link vienos ar kitos, dažniausiai katalikiškos krypties, pasaulėžiūrinių ar partinių ginčų juose beveik nevyko. Tą nulėmė Vilniaus lietuvių politinė situacija.

Švietimo baruose „Kultūros“ draugija kalnų nenuvertė, oficialiai įkūrė kelias mokyklas, dar šešiolikai turėjo resursų, bet neturėjo leidimų. Po kun. P. Kraujalio mirties ir reaguoj-

¹ Alseika D. *Vilniaus krašto lietuvių gyvenimas 1919–1934 metais*. Vilnius, Zorzos spaustuvė, 1935, p. 29.

² Ten pat, p. 34.

³ Ten pat, p. 113.

⁴ Makauskas B. *Vilnijos lietuviai 1920–1939 metais*, p. 93.

⁵ Lapinskienė A. *Atėjęs Vilniun. Rašytojas ir publicistas Rapolas Mackonis*. Vilnius, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2014, p. 161.

⁶ Ten pat, p. 143.

dama į griežtėjančius režimo persekiojimus, „Ryto“ draugija pakeitė veiklos strategiją. 1933–1934 m., nykstant mokyklų tinklui (1934 m. beliko 15 pradinių mokyklų ir Vytauto Didžiojo gimnazija), pradėta aktyviai steigti mažiau kontroliuojamas skaityklas. Jų sparčiai daugėjo (1932 m. – 29, 1933 m. – 74), dažniausiai jos kūrėsi vietoj uždaromų kaimo mokyklų. Lietuviškas švietimas kėlėsi vis giliau į pagrindį ir ieškojo naujų veiklos formų. Būtinybė tam iškilo į Vilniaus vaivadiją atvykus vaivada Liudvikui Bocianskiui.

Tamsa prieš aušrą

Mirus J. Pilsudskiui, Varšuvoje įsitvirtino nacionaldemokratų (endekų) valdžia, puoselėjusi šovinistinę tautiškai vienalytės Lenkijos viziją. 1935 m. pabaigoje į Vilnių atsiųstas vaivada Liudvikas Bocianskis, buvęs J. Pilsudskio armijos pulkininkas, amžininkų sąmonėje tapęs tikru lietuvių persekiojimo simboliu. Jau 1936 m. vasarį jis išleido slaptą dokumentą „Administracinės valdžios priemonės prieš Lenkijos lietuvių mažumą ir planai šiuo klausimu ateičiai“. Dokumente keliama tikslai – „sutramdyti lietuvių spaudos veiklą“, likviduoti Laikinąjį Vilniaus lietuvių komitetą, iškraustyti į Lenkijos gilumą lietuvius kunigus, ilgainiui likviduoti visas lietuviškas pradžios mokyklas. Iškalbingas planas dėl per mažų lietuviams ir jų organizacijoms skiriamų bausmių „kreiptis į Teisingumo ministeriją, kad teismo baudžiamoji politika būtų suderinama su administracinės valdžios politika“¹.

Išsikelti planai sėkmingai vykdyti. Per trejus metus uždarytos visos pagrindinės lietuvių draugijos, įskaitant Laikinąjį Vilniaus lietuvių komitetą, taip pat visos pradinės mokyklos, daugybė skaityklų, kurių anksčiau buvęs laisvas steigimas teisiškai apsunkintas. Kategoriskai uždrausta steigti naujas mokyklas, skaityklas, bibliotekas².

Svarbiausia priemonė buvo mokyklų naikinimas. Uždarinėjant privačias „Ryto“ draugijos mokyklas palaipsniui, kiek leido lėšos, buvo kuriamos valstybinės mokyklos, kuriose lietuvių kalba buvo tik mokomasis dalykas, o ne mokymosi kalba. Visiškai atsisakyti lietuvių kalbos mokymo nedrįsta, tačiau siekta, kad šį dalyką mokytų kuo daugiau lenkų,

Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ Viečiūnų mokyklos mokiniai atsisveikina su uždaroma mokykla. Autorius nežinomas. LCVA.

¹ Burokas J. *Tas kelias į Vilnių... Vilnius, Gairės*, 2014, p. 364–365.

² Petrauskienė I. *Lenkijos valdžios antilietuviška politika Vilniuje 1935–1939 m.* // Milius V. (sud.). *Rytų Lietuva. Istorija, kultūra, kalba. Vilnius, Mokslo leidykla, 1992, p. 74–75.*

o ne lietuvių tautybės mokytojų¹. Skaityklų viršininkai buvo sekami policijos, o pačios skaityklos galiausiai uždamos dėl „grėsmės valstybės saugumui ir tvarkai“. Nelikus legalių mokyklų, kūrėsi slaptosios. Jos atsirasdavo ten, kur mokytojas iš klebono gaudavo vyskupo rekomendaciją katechizuoti vaikus arba būdavo kilęs iš to paties kaimo, kur vyko pamokos, taigi turėjo leidimą ten gyventi². Artėjant Antrajam pasauliniam karui, buvo nuosekliai plečiama Lietuvos ir Lenkijos pasienio demarkacinė zona, kurioje mokytojams gyventi buvo apskritai draudžiama, taip pat visiems drausta turėti radiją, rengti šokius, laikyti šunis ir t. t.

1938 m. vienintelė neuždaryta lietuvių mokykla buvo Vilniaus Vytauto Didžiojo gimnazija (VDG), kuriai visą okupacijos laikotarpį nuo M. Biržiškos išstrėmimo vadovavo Marcelinas Šikšnys. Tai buvo pirmoji lietuviška gimnazija, įsteigta dar 1915 metais. Švenčionių gimnazija okupacijos laikotarpiu buvo ne kartą laikinai uždaryta, o VDG veikė visą laiką, priekabių ir pretekstų ją uždaryti nepavyko rasti. Nepaisant to, veikta nuolatinio neužtikrintumo sąlygomis: kasmet iš naujo reikėjo gauti koncesiją pačiai mokyklai, „moralybės pažymėjimus“ mokytojams. Nuolatinės pakankamo dydžio patalpas pavyko gauti tik 1931 metais. Tik 1925 m. suteikta galimybė abiturientams laikyti egzaminus ir stoti į universitetus, tačiau ir tada prof. J. Otremskis nepraleisdavo daugiau nei pusės stojančiųjų. Valdžiai pradėjus nuosekliai mažinti pradžios mokyklų skaičių, mažėjo ir įstojančių gimnazistų. Tai ypač pasijuto L. Bocianskio valdymo laikotarpiu, kai uždaryta ir Vilniaus lietuvių 42-oji pradinė mokykla. Mokykla veikė teroro sąlygomis – buvo suiminėjami mokiniai, daužomi langai, mokykla ne kartą mesta iš patalpų, kaltinta antivalstybine veikla, draudžiamos literatūros naudojimu ir platinimu³. Visą okupacijos laikotarpį mokyklą išsaugojęs M. Šikšnys Lietuvai atgavus Vilnių atsistatydino.

Naikinant mokyklas, tarp lietuvių paplito „tėvų mokyklos“ – tėvų samdomas mokymas namuose. Tačiau tokiam mokymui iškeltas jį praktiškai neįmanomu padarantis apribojimas vienu metu mokyti tik vienos šeimos vaikus. Šios taisyklės laikymuisi prižiūrėti buvo skirtos gausios po kaimus patruliuojančios policijos pajėgos. „Galiojo keisčiausia taisyklė: mokytojas gali vienu metu mokyti tik vienos šeimos vaikus. Kadangi nebuvo patalpų, pamokos vyko pačių vaikų namuose, mokytojui vaikstant po sodybas. Mokytojas kartais rizikuodavo ir į pamokas viename sodžiuje priimdavo vaikus iš kaimynų namų. Pastatydavo sargybą, kad policija neužsuktų ir nepamatytų. Tačiau draudimas galiojo. [Sugautam] mokytojui bauda buvo 80–90 zlotų – geros karvės kaina. Gyvendamas be algos ir gaudamas tokias baudas joks mokytojas negalėjo ilgai tverti. Darbas buvo labai gudriai žlugdomas,⁴ – pasakojo okupuoto Švenčionių krašto gyventojas, istorijos mokytojas Valentas Šiaudinis. Faktiškai uždraudus privatų mokymą, uždarius „Ryto“ mokyklas, o valstybinėse pavienius lietuvius mokytojus keičiant lenkais, daugybė lietuvių mokytojų liko be darbo ir tapo Vilniaus vadavimo sąjungos iš Lietuvos siunčiamų pašalpų išlaikytiniais.

Vytauto Didžiojo gimnazija buvo tapusi ir jaunimo kultūrinio bei visuomeninio gyvenimo židiniu, turėjo savišvietos kuopas, kurių viena veikliausių buvo muzikos mokytojo Antano Krutulio vadovaujama „Mildos“ kuopa. Turėdama savo orkestrą, dramos ir literatūros sekcijas, „Mildos“ kuopa išugdė ne vieną žinomą Vilniaus veikėją (V. Uždavinį, R. Mackonį, S. Sužiedėlį, kt.), rengė programas per minėjimus ir kitomis progomis Vilniuje, edukacines ir žmones telkiančias išvykas į kaimo vietas⁵. Paminėtini Vilniaus lietuviai skautai, vadovaujami legenda tapusio Prano Žižmaro. Šis 1926 m. lietuvių skautus įsteigė J. Basanavičiaus paraginimu, 1928 m. iškėlė Gedimino kalne Lietuvos vėliavą, dirbo VDG fizinio lavinimo mokytoju, o 1938 m. išgarsėjo iškviestas į dvikovą ir nugalėjęs Lietuvą įžeidusį lenkų endeką studentą Chom-Homskį.

1938 m., per susišaudymą Lietuvos ir Lenkijos pasienyje ties Marcinkonimis, įtampa tarp Lietuvos ir Lenkijos pasiekė apogėjų, tas pats jautėsi ir visuomenėje. Lietuva ap-

¹ Ten pat, p. 77.

² Martinkėnas V.

Vilniaus krašto lietuviškos mokyklos ir skaityklos 1919–1939 metais. Vilnius, Mokslo, 1989, p. 17–18.

³ Burokas J. Tas kelias į Vilnių..., p. 348–349.

⁴ Šiaudinis V. „Ryto“ mokyklas susirasdavo patys žmonės. 2015 04 02. [http://lzinios.lt/lzinios/Istorija/v-siaudinis-ryto-mokyklas-susirasdavo-patys-zmones/199555]

⁵ Cicėnas J. Vilnius tarp audrų, p. 173–174.

kaltinta Lenkijos kareivio nužudymu, žiniasklaidoje pasirodė šūkiai „Už kraują krauju“, „Paklupdyti ant kelių Kauno Lietuvos despotus“. Kai Lenkija įteikė Lietuvai ultimatumą reikalaujama atkurti diplomatinis santykius, Vilniaus lenkai į tai sureagavo masinėmis demonstracijomis, skanduodami „Marsz na Kowno“, „Na Litwę“, „Prakeiktieji turi būti sučiupti“, „Kas lietuvius muša, tas šimtą metų gyvena“, „Mirtis lietuviams“. Akmenimis apmėtyti VDG ir Vilniaus lietuvių sąjungos būstinė¹. Atmosferą ir požiūrį į lietuvius vėlgi geriausiai atspindėjo tuo metu dar vaiko Kęstučio Makariūno liudijimas: „Kartą su mamaėjome dabartine Gedimino, tada Mickevičiaus gatve ir aš labai aktyviai čiauškėjau lietuviškai. Žmonės į mane, kalbantį lietuviškai, greitai atkreipė dėmesį ir mano mamai pasidarė nejauku. Ji mane nutildė be jokio paaiškinimo, tiesiog kuždėdama „dabar nekalbėk“. Nedraugiški žvilgsniai iš aplinkos padarė tokį poveikį.“² Kaip niekada anksčiau per okupacijos laikotarpį bijota būti lietuviams.

Būtent šio tamsiausio Vilniaus lietuviams okupacinio laikotarpio atspindys yra ir „Ryto“ mokyklų mokytojo Vinco Makariūno liudijimas apie jo suėmimą ir kalinimą Kartūzų Berezos koncentracijos stovykloje. Apie tai, jog tarpukario Lenkija taip pat turėjo savąsias kalinimo stovyklas, kuriose kalino kriminalinius ir politinius kalinius, beveik nėra žinoma. Vien šis faktas V. Makariūno liudijimą daro savaime vertingą. Liudijimai apie tokias stovyklas fragmentiškai paminėti J. Cicėno, P. Česnulio prisiminimuose, tačiau, kaip ir visas laikotarpis, iki šiol netapo istorinių tyrinėjimų objektu.

Atvirukas su užrašu „O Vilniaus nepamiršk, lietuvi!“. Po piešiniu užrašas „L. Šaulių Sąjungos rinkliava. 1924 m.“ Autorius nežinomas. LCVA.

¹ Ten pat, p. 195–197.

² Makariūnas K. Už Vytį galėjai numirti. 2015 10 27. [http://www.patriot.lt/2015/10/kestutis-makariunas-uz-vyti-galejai.html]

VINCAS MAKARIŪNAS-MAKAREVIČIUS

KARTŪZŲ BEREZOJE

Šiandien daug žinome apie hitlerinės Vokietijos ir sovietinius Stalino lagerius, bet beveik nieko – apie prieškarinės Lenkijos koncentracijos stovyklas. Bene didžiausia iš jų buvo prie Lietuvos Brastos, Kartūzų Berezoje (Bereza Kartuzka).

Atsiminimų, rašytų apie 1980 metus, autorius Vincas Makariūnas (Makarevičius) (1906–1992) – Vilniaus krašto lietuviškųjų mokyklų mokytojas, buvo patekęs į Kartūzų Berezos stovyklą kartu su tūkstančiais tuometinės Lenkijos tautinių mažumų „nepatikimųjų“ Vokietijos ir Lenkijos 1939 m. karo metu.

„Kelialapį“ į konclagerį gavo už lietuvišką švietėjišką veiklą. Kilęs iš Rytų Lietuvos Marcinkonių krašto, kurį mūsų amžiuje bandė valdyti visi Lietuvos kaimynai (net Vokietijos Reichas buvo prisijungęs 1941–1944 metais), nors vietiniai žmonės kitaip negu lietuviškai niekada tenai nekalbėjo. Kabelių parapijos klebonui Pranui Čagliui paskatinus V. Makarevičiaus tėvą leisti vyriausiąjį sūnų mokytis, jis 1921–1924 ir 1926–1927 m. mokėsi Vilniaus lietuvių mokytojų seminarijoje; baigęs 3 kursus, pradėjo dirbti mokytoju tuometinėje Ašmenos apskrities Dieveniškų valsčiaus Žižmų kaimo lietuviškoje mokykloje. Baigęs seminariją, dirbo „Ryto“ mokyklose Ratnyčioje (lenkiškosios administracijos antriems darbo metams ten netvirtintas) ir Kaniavoje, iš ten paimtas pusantrų metų tarnauti Lenkijos kariuomenėje, tarnavo Vilniuje. Po karo tarnybos mokytojo Kruklių kaime. Ten buvo areštuotas, išvežtas į Vilnį ir beveik du mėnesius kalėjo Lukiškių kalėjime, lenkiškajai Vilniaus administracijai bandant sudaryti grupinę bylą, apkaltinus sukilimo

Vilniaus lietuvių mokytojų seminarijos 1927 metų laida (pirmasis dešinėje sėdi Vincas Makariūnas).

rengimu. Tai buvo ilgiausias iš šešių jo areštų per visą lenkišką Vilniaus valdymo laikotarpį. Kiti – už administracijos nustatytus tvarkos pažeidimus. Lenkiškoji administracija ir policija kontroliavo ir priekabiai ribojo bet kokią lietuvių veiklą. Vieno uždarymo dviem paroms Varėnos areštinėje priežastis – kaltinimas dėl nelegalaus susirinkimo Rudnioje suorganizavimo (tuomet garsėjo nesutarimas tarp Rudnios parapijos lietuvių ir lenkų dėl bažnyčios stogo dengimo: lietuviai norėjo dengti skarda, o lenkai – pigiau, skiedromis; kadangi susitarti nepavyko, tad lietuviai atskirai susirinkę nutarė – tegu viena, „lietuviška“ pusė būna dengta skarda, o kita – kaip lenkai nori). Kitą kartą per vakarėlį jaunimas sugiedojo Lietuvos himną – vėl areštinė arba bauda. „Ryto“ mokyklas uždarius, V. Makarevičius 1937–1939 tęsė lietuvišką švietėjišką darbą būdamas Marcinkonių valsčiaus Šklėrių kaimo lietuviškosios skaityklos vedėju. Areštuotas ir išvežtas į Kartūzų Berezą pirmąją karo naktį, tik sugrįžęs iš Vilniaus krašto lietuvių mokytojų ekskursijos į Nepriklausomą Lietuvą. Tokios buvo leistos paskutiniaisiais prieškario metais, kiek atsilus Lietuvos ir Lenkijos santykiams. Vėliau gyveno Vilniuje, dėstė lietuvių kalbą Vilniaus politechnikume ir įvairiais laikais ten buvusiose kitose vidurinėse technikos mokyklose. Mirė 1992 m. gegužės 19 d., palaidotas Rasų kapinėse.

Apie šiurpinantį gyvenimą Kartūzų Berezoje daug girdėjau vaikystėje, kai apie kitų valstybių lagerius dar nieko nežinojau. Įsiminė pasakojimai apie kalinių psichinį ir fizinį gniuždymą verčiant dirbti Sizifo darbą – taisyti ten ir atgal kokias nors statybines medžiagas ar akmenis. Po 40 metų rašytuose atsiminimuose kai kas praleista ar užmiršta. Tačiau dauguma aprašytųjų Kartūzų Berezos atsiminimų detalių tiksliai primena tai, ką esu girdėjęs prieš keliasdešimt metų. Šie atsiminimai – tai mažai žinomų istorijos epizodų retas autentiškas paliudijimas.

Kęstutis Makariūnas, 1993

1939 m. rugsėjo 1 d., po pirmojo Lenkijos bombardavimo, Marcinkonių valsčiaus policininkai Plonskis ir Jandžeičikas, padarę namuose kratą, iš Kabelių išvežė mane į Marcinkonis. Marcinkonių geležinkelio stotyje sutikau areštuotus mokytojus Petrą Večkį iš Šklėrių, Kostą Miškinį iš Musteikos ir ūkininką Dvarecką iš Mardasavo. Policininkai, nepateikę jokių kaltinimų, nepasakė, kur veš, traukiniu išvežė toliau. Gardine, išlaipinę iš traukinio, nuvarė į geležinkelio stotį. Pamatėme, ko anksčiau nebuvo tekę matyti: langų stiklai buvo tamsiai nudažyti ir kad neišbyrėtų aplipdyti baltais popieriniais kaspinais. Retkarčiais pamatydavome virš miesto skraidančius lėktuvus su kryžiais ant sparnų. Lėktuvams apimus, mus vežė toliau. Kur – nežinojome. Pagaliau pasiekėme *Brzesc nad Bugiem* – Lietuvos Brastą (Brestą).

Čia virš miesto taip pat skraidė vokiečių lėktuvai. Jiems pasirodžius, iš kelto į bokštą kulkosvaidžiu paleisdavo kelias serijas šūvių – ir viskas. Breste iš areštuotųjų, atvežtų iš įvairių buvusios Lenkijos vietų, buvo sudarytos kolonos. Vakare šešis kilometrus varė pėsčiomis. Taip mes, „nepageidaujamas elementas“, buvome atvaryti į koncentracijos stovyklą Kartūzų Berezoje.

Kameroje, į kurią mus uždarė, buvo taip ankšta, kad stovėjome susispaudę. Pakėlęs abi kojas nekrisdavai, nes kitų liemenys išlaikydavo tavąjį. Laimei, buvo atidaryti langai, kitaip būtume uždusę. Pro grotas įsiveržęs oras gaivino.

Kitą dieną sutikome lietuvį iš Volkovysko apskrities, buvusį tremtinį mokytoją Bernardą Černiauską.

Pirmoji diena

Pirmoji diena stovykloje buvo sanitarinė. Pirmiausia mašinėle vienas kitą kirpome. Buvo įsakyta kirpti plikai. Visi turėjome atsisveikinti su garbanomis, šventikai – su ilgomis barzdomis ir ilgais plaukais (jauni žmonės tuomet barzdų neaugino).

Nusikirpusius nuvedė į pirtį. Ten liepė drabužius surišti į ryšulius ir sudėti į dezinfekcijos kamerą. Pirtyje buvo tik šeši dušai. Pirmieji, po dušu susivilgę, pradėjo muilytis, antrieji spėjo tik susivilgyti, o tretiesiems, dar visai sausiems esant, buvo užsukti čiaupai ir pasakyta: „*Koniec mycia się*“ (gana praustis). Išsimuilingusieji taip ir liko nenusiplovę. Taip „išsiprausėme“ septyniolikai dienų. Daugiau, būnant stovykloje, praustis neteko. O kol drabužiai buvo dezinfekuojami, mes apie valandą nuogi, sukdami maniežą, pumpavome į pirtį vandenį. Mūsų laimei, diena buvo saulėta ir šilta. Po dezinfekcijos drabužius gavome sugrūdėjusius, susiglamžiusius. Policininkai iš mūsų šaipėsi: „*Tutai spodnie prasujemy na kilkunascie kantow*“ (čia kelnes lyginame su keliolika kantų).

Lagaminus su viskuo, kas juose buvo, atidavėme į sandėlį. Per visą buvimo lageryje laiką mes jų nematėme. Maisto, jei jo kas buvo pasiėmęs iš lagamino, kameroje nebuvo kur laikyti.

Pagalios mus suvarė į nuolatinę kamerą. Gultai buvo be čiužinių ir pagalvėlių. Gultų lentos plotis – 15 centimetrų. Vienam internuotajam – maždaug viena lenta. Gulėti galėjome tik ant šono. Norint apsiversti ant kito, reikėjo pasikelti ir šoną išprausti tarp dviejų šalia gulinčiųjų. Ant betoninių kameros grindų, kampe, stovėjo „paraška“ (skardinė statinėle natūraliam reikalui). Gultas ir „paraška“ – tai buvo mūsų baldai.

Masinis varymas į lagerį truko kelias dienas. Po mūsų kitomis dienomis suimtuosius dar varydavo pro „šerengą“. Lagerio kieme prie vartų išsirikiavę į dvi eiles, policininkai su guminėmis, ilgomis medinėmis lazdomis, su kuolais bei ilgomis rykštėmis, varomus pro juos suimtuosius mušdavo per galvas, kur kam pakliūdavo. Vaitodami nuo smūgių mušamieji galvas užsidengdavo lagaminais, duonos bandomis. Iškritus iš rankų lagaminui, duonos ar pyrago kepalui, policininkai šaukdavo: „*Wroz i wez to!*“ („Grįžk ir paimk!“). Keliantįjį savo daiktą vėl mušdavo. Tai tęsėsi tiek, kiek sadistai norėjo. Po to sanitarinė valanda: kirpimasis, pirtis...

Kartūzų Berezos vienuolynas. 1906 m.

Antroji ir kitos dienos

Rytą be komandos niekas negalėdavome atsikelti. Po komandos „Kelkis!“ varydavo kolektyviai atlikti natūralius reikalus. Varomi turėdavome bėgti. Tiems reikalams buvo iškastas apie 100 metrų ilgio griovys su įtaisomomis prie vieno griovio krašto kartimis atsisėsti. Dar nesuspėjus atsisėsti, policininkas jau šaukdavo: „*Koniec srania!*“ (baigti š...). Su užkietėjusiais viduriais, po komandos greit neatsikėlė, gaudavo guminių lazdų. Pasibaigus šiai procedūrai, sugrupuodavo pratimams atlikti. Juos daryti turėdavome pagal tokią komandą: „*Padnij! Powstan! Siadaj! Powstan! W miejscu biegiem marsz!*“ (Gulk! Stok! Sėsk! Stok! Vietoje bėgte marš!) Būryje būdavo visokio amžiaus žmonių, maždaug nuo 25 iki 60 metų, net vyresnių. Po kelių tokių pratimų silpnesnieji ir vyresniojo amžiaus apalpdavo ir krisdavo. Apalpusius ištempdavo ant vejų. Policininkas, pildamas ant galvos ir krūtinės šaltą vandenį, juos gaivindavo. Užpylus vandeniu, apalpęs sujudėdavo. Tuomet policininkas, spirdamas gaivinamąją koją, sakydavo: „*Cholere cię niewezmie!*“ („Cholera neims“).

Po tokių pratimų, apalpusius atgaivinus, „pusryčiaudavome“. Į aikštę, kur vyko pratimai, žibalinėse statinėse atgabendavo kažkokį skystį. Į vieną dubenėlį dviem įpildavo du samtelius skysčio. Atrodė, kad skystis lyg ir kruopų, bet jų nė vienos nebuvo matyti. Valgydavome sėdėdami vienas prieš kitą dviem eilėmis iš dubenėlio semdami dviese, norėjome vienas kitą aplenkti. Gydytojas Rapas iš Gardino, ausų, nosies ir gerklės ligų specialistas, sakė: „Ką iš mūsų padarė, valgome kaip gyvuliai!“ Buvome labai alkani.

Po tokių „pusryčių“ pratimai vėl iki nualpimų. Pietums dešimčiai asmenų duodavo dviejų kilogramų apskritą kepalėlį duonos. Jį šaukšto kotu suraikę, pasidalindavome. Duoną valgėme kaip šokoladą – tokia ji buvo skani. Per pietus – dar du samteliai sriubos viename dubenėlyje. Ir viskas. Vakarienės neduodavo.

Po pietų – natūralaus reikalo atlikimo procedūra. Paskui, apie 17 valandą, bėgimas į kamerą. Beje, per visą buvimo kameroje laiką pėsčia eiti neleidavo, o versdavo bėgte bėgti. Net koridoriu bėgdavome.

Kameroje sustatydavo prieš gultus dviem eilėm, paskirdavo vieną budintįjį žiūrėti, kad niekas neatsisėstų. Jeigu koridoriu praeinantis policininkas pastebėdavo ką nors sėdintį, budintysis buvo už tai mušamas gumine lazda. Už blogą budėjimą lazdų gaudavo ir Kostas Miškinis.

Prie gultų stovėdavome iki guldymo. Guldė komanduodami. Policininkui pasakius: „*Klad się spac*“, antroje eilėje stovintieji turėdavo užbėgti už gultų ir gultis ant jų, o pirmoji eilė – tik apsisukti ir gulti. Gultuose atsigulusių eilių kalinių galvos turėjo liestis. Kadangi mūsų gulimasi žandaras laikydavo „nekokybišku“, tai turėdavome vėl stoti į eiles ir vėl laukti gulimosi komandos. Taip kartodavosi keletą ar kelioliką kartų, kol žandarui nusibosdavo.

Praėjus kelioms dienoms po internavimo, sugalvojo mus gydyti. O sergančiųjų, netgi sunkiai, buvo nemažai. Vieną kartą aikštėje, kur stovėjome sugrupuoti, išgirdome, kad norintys kreiptis į gydytoją turi stoti į sudaromą sergančiųjų rikiuotę. Greitai rikiuotėje buvo apie šimtą žmonių. Prie pirmojo priėjęs policininkas paklausė: „*Co ci boli?*“ („Ką tau skauda?“). Sergantysis pradėjo sakyti. Tuomet policininkas suriko: „*Co, do sanatorium przyjechałes?*“ („Ką, į sanatoriją atvykai?“). Surikęs ligonį pradėjo „gydyti“ gumine lazda. Priėjęs prie kito sergančiojo, liepė išeiti iš rikiuotės, bet nemušė. Su kitais ligoniais elgėsi kaip su pirmuoju arba antruoju. Ligonų kairysis sparnas ėmė mažėti. Sergantieji, išsigandę tokios atrankos, susigūžę grįžo į savo grupes. Taip atrinkęs keletą ligonių, policininkas liepė eiti pas gydytoją. Gydytojų buvo daug, bet jie buvo tokie pat internautieji. Jie neturėjo nei vaistų, nei kitų priemonių gydymui.

Kai kurių kamerų suimtuosius pradėjo varyti į darbą. Pasirodė, kad pradėjo statyti barakus. Mat tikėjosi naujų „svečių“, o esamos kameros buvo perpildytos. Po kelių dienų

barakų statybą nutraukė. Turbūt suprato, kad jie jau nebus reikalingi. Policininkų veidai niaukėsi, o mumyse vis didėjo ir didėjo išsivadavimo viltis, nors nieko nežinojome, kas dedasi už spygliuotos tvoros.

Dienos slinko labai lėtai. Bado kankinami jau graužėme odinius diržus. Sergančiųjų vis daugėjo. Naktį juos kažkur išgabendavo.

Vieną dieną Kostą Miškinį ir mane nuvedė į virtuvę. Virtuvėje stovėjo kokių 4–5 kibirų talpos katilas su smulkiomis išvirtomis bulvėmis. Katilą reikėjo pernešti į kitą vietą. Kam tos bulvės buvo išvirtos, nežinojome, nes bulvėmis mūsų nemaitino. Turbūt buvo skirtos kiaulėms penėti. Katilą nešant į kitą patalpą, policininkui nusigrėžus, Kostui pasisekė porą saujų bulvių įsibrukti į kišenę. Kokie jautėmės laimingi tas bulves valgydami! Kokios jos buvo skanios, nors valgėme su lupena!

Vieną vakarą paskyrė mane valyti tualetą. Tiesą pasakius, nebuvo ko ten valyti, nes labai mažai juo naudojomės. Jį valėme iš eilės. Labai apsidžiaugiau, kad valydamas galėsiu nusiprausti.

Praustis buvo uždrausta. Pamatęs žandarą nuėjusį į ilgo koridoriaus galą, pradėjau praustis. Išsimuilineš rankas, veidą, išgirdau riksmą: „*Kto ci pozwolil myc się? Schil się!*“ („Kas tau leido praustis? Pasilenk!“). Pasilenkęs gavau gumine lazda šešis smūgius per pusiaują. Ant kūno padarytos mėlynės išnyko tik po kelių mėnesių.

Išsilaisvinimas

Apie įvykių eigą pasaulyje mes nieko nežinojome. Pamatę atskrendančius priešų lėktuvus, policininkai aikštėje mus suguldydavo, o patys pasislėpdavo. Kadangi lenkų lėktuvai nepasirodydavo, sprendėme, kad mūsų šeiminingams fronte blogai sekasi. Vokiečių lėktuvų antskrydžio mes laukdavome, nes tuomet suguldyti galėdavome pailsėti. Be to, manėme, kad bombarduoti stovyklą vokiečiams nėra tikslo. Apie nesėkmes fronte taip pat galima buvo spręsti iš policininkų elgesio ir liūdnujų jų veido išraiškų.

Rudens dienos trumpėdamos slinko pamažu. Policininkų veidai niaukėsi. Artėjo išsivadavimo valanda. Rugsėjo 16-ąją vakare mus suguldė taip, kaip ir anksčiau. Greitai sutemo. Nespėję akių sumerkti, išgirdome sunkvežimių ūžesį, kiaulių žviegimą, neįprastą šviesų blykčiojimą. Žiūrėjome pro langą. Nieko nebuvo matyti. Tamsu. Koridoriuje negirdėjom žingsniuojančio žandaro. Pagalvojome, kad mūsų ponai neša kudašių.

Sujudimas, triukšmas tęsėsi iki paryčių. Laukėme, kad greičiau išauštų. Pagaliau pradėjo aušti. Pro langus įžvelgėme tuščius sargybinių bokštus. Per lagerio teritoriją praėjo civilis su baltu raiščiu ant rankovės (ant tokių raiščių buvo užrašyta: „*Straż narodowa*“ – (liaudies sargyba). Tuoju atplėšėme nuo gultų keletą lentų ir jomis sulaužėme duris, nes kitaip nebuvo galima jų atidaryti. Kitose kamerose taip pat buvo girdėti dūžiai. Išsilaisvinę iš kameros, atsklendėme kitų kamerų duris, kurios dar buvo nespėtos atidaryti.

Visai išaušo. Koncentracijos stovyklos teritorija buvo pilna išsivadavusiųjų. Stovykloje buvo apie 9 tūkstančiai vyrų. Moterų stovykla buvo šalia, atskirai. Vieni iš džiaugsmo verkė, kiti glebėsčiuodamiesi vienas kitą bučiavo, o tretieji pradėjo tvarkyti maisto sandėlį. Pasirodė, kad sandėlyje buvo ir duonos, ir lašinių, ir kruopų, ir miltų, ir kitų maisto produktų, bet mes jų nematydavome. Greitai nuo sandėlio nusitęsė ilga eilė. Konvejeriu buvo dalinamas maistas. Gavę duonos, bryzelį lašinių, kiek kruopų ir druskos, ruošėmės keliauti namo.

Kartūzų Berezos valsčiuje mums išdavė pažymėjimus su valsčiaus antspaudu, pareigūno parašu ir įrašu, man, kad „*obywatel Makarewicz Wincenty z Berezy Kartuzkiej wraca do domu*“ („piliėtis Makarevičius Vincas iš Kartūzų Berezos grįžta namo“). Pažymėjimai kelionėje buvo labai reikalingi. Be jų mus būtų palaikę lenkų partizana, kurie retkarčiais pasirodydavo apie Skidlių, Ežeronis ir Gardiną.

Kelionė namo

Vincas Makariūnas po Kartūzų Berezos. 1939 m.

Apie dvidešimties žmonių grupę, kurioje buvo ir lietuviai – Bernardas Černiauskas, Kostas Miškinis, Vincas Makarevičius, Petras Večkys ir Dvareckas, pėsčiomis palikome Kartūzų Berezą. Pružanų mieste susitikome su Sovietų Sąjungos kareiviais. Cerkvės kieme pasikeitėme kalbomis. Po to būrio karininkas mus nuvedė prie lauko virtuvės. Buvome pavaišinti žuviene ir guliašu. Padėkoję už vaišes, keliavome toliau. Pakeliui apie 20 kilometrų sunkvežimiu pavėžėjo kareiviai. Paskui vėl pėsčiomis žygiavome per Polesę. Temstant pas polesietį pasiprašėme pastogės. Šeimininkai mus mielai priėmė. Pavalgydinę bulvėmis su rūgščiu pienu, atnešė kelis kūlelius šiaudų, paskleidė ant aslos ir pasiūlė pailsėti. Išsikalbėję sužinojome, kad tokie svečiai kaip mes – nebe pirmi. Šeimininko trobelė, tvartelis ir kluonelis buvo po vienu stogu. Trobelėje, po gultais, buvo supiltos bulvės, ant suolo porą maišų grūdų duonai. Tvarte – karvutė, paršiukas, arklelis, pora avelių, po krosnimi kelios vištytės – visas jų turtas. Bet koks jų nuoširdumas!

Rytą, padėkoję šeimininkams, keliavome toliau. Pakeliui pasikasę išsikėpėme bulvių. Kiek pasistiprinę, vėl žygiavome. Atėjome į Volkovyską. Čia tvarkai palaikyti jau buvo sudarytas Liaudies komitetas. Jo žinioje buvo milicijos būrys. Komitetas ypač rūpinosi grįžtančiais iš Kartūzų Berezos, o grįžtančiųjų iš lagerio buvo ne vienas būrys. Valgykloje mus pamaitino. Kelionei davė konservų, duonos, parūpino nakvynę. Gera pailsėję, kitą dieną išėjome iš Volkovysko.

Netoli Skidliaus mus, einančius keliu per mišką, sulaikė kareivis su atkištu automatu. Pasakėme, kas esame. Atsargiai patikrinęs Berezoje išduotus pažymėjimus, leido keliauti toliau. Matyt, jis mus, barzdomis apžėlusius, buvo palaikęs lenkų partizanais. Nors tose apylinkėse jie retkarčiais pasirodydavo, mums su jais susitikti neteko.

Skidliaus ir Ežeronių miestelių gyventojai nebuvo tokia vaišingi kaip Volkovyske.

Po kelių dienų pasiekėme Pariečę. Čia pasijutome kaip namie. Iš Pariečės į mano tėviškę – Kubelius – važiuavome drezina. Nuo geležinkelio iki namų – du kilometrai. Pagaliau mes namie. Sugrįžome barzdoti, išsekę, sugrūdėjusiaisiais drabužiais, bet ne „klipatos“. Klipatų iš mūsų nesuspėjo padaryti, nes lageryje buvome tik šešiolika dienų.

JUOZAS BANIONIS

APIE GOTLANDO SUSITIKIMĄ IŠ ANAPUS

Laisvojoje lietuviijoje¹ tęsiant tradiciją 1989 m. liepos 30 – rugpjūčio 6 d. Švedijoje buvo surengta Europos lietuvių studijų savaitė, istorijon įėjusi Gotlando susitikimo (konferencijos) vardu. Šio, kaip ir kitų analogiškų renginių, tikslas buvęs išlaikyti „tvirtą tikėjimą nepriklausoma Lietuva, širdies šilumą Lietuvos praeičiai, o ypač ištikimybę Tėvynės kovų sąjūdžiui ir jo dvasiai, pagarbą ir prisirišimą jos didvyriams, pasiryžimą atiduoti jėgas Lietuvai, nors ir kaip ilgai tremtis užtruktų“². Tačiau pastaroji savaitė, išsaugodama ankstesniąją dvasią, išsiskyrė artumu Lietuvai tiek geografiniu atžvilgiu, tiek tautiečių iš Tėvynės dalyvavimu. Į Gotlando salos (Kathamarsviko vietovė) renginį atvyko Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio (LPS) veikėjai: prof. Vytautas Landsbergis, prof. Antanas Buračas, Kazimieras Motieka, prof. Česlovas Kudaba, dr. Vilius Grabauskas, Lietuvos laisvės lygos (LLL) pirmininkas Antanas Terleckas ir Lietuvos komunistų partijos centro komiteto (LKP CK) ideologas Justas V. Paleckis. Laisvajai lietuviškai atstovavo Vyriausiojo Lietuvos Išlaisvinimo komiteto (VLIK³) ir Pasaulio lietuvių bendruomenės (PLB⁴) veikėjai: dr. Kazys Bobelis, Irena Lukoševičienė, dr. Kajetonas Čeginskas, Klemensas Gumauskas ir Jonas Pajaujįs. Dr. K. Bobelis savo pranešimą skyrė laisvinimo veiklos Vakaruose apžvalgai. Jis pabrėžė Amerikos lietuvių tarybos (ALT⁵) ir VLIK'o pastangas palaikyti Lietuvos laisvės bylą ir padėties pasikeitimą 1975 m. pasirašius Helsinkio aktą. Pasak pranešėjo, pastarųjų išdavoje „atsikūręs tautos atsigavimas, atsinaujinimas ir atgimimas sulošė labai stiprią rolę Lietuvos laisvės bylos tolimesniame vystymesi“⁶. Pastebėjus Lietuvoje gausių partijų bei organizacijų augimą, buvo pasiūlyta bendradarbiauti su atitinkamomis partijomis ir organizacijomis išeivijoje jungiantis drauge į LPS. Be to, kelta tiesioginių Lietuvos ir išeivijos ryšių problema, tuo panaikinant Maskvos tarpininkavimą. Lietuvos kelio į laisvę svarstymuose išsirutuliojo įdomi diskusija. Prof. V. Landsbergis, supažindinęs su LPS nuveiktais darbais, pažymėjo, kad „matant lietuvių tautos naikinimo jėgą“ – „Maskvos ranką“, tautoje „atsirado spontaniškas pasitikėjimas Sąjūdžiui“. Dabar šis procesas jau išsiveržęs už Lietuvos ribų ir „tapęs nuolatine problema Maskvai“. LPS, reiškiantis tautos valią, toliau tiesia „legalų kelią“ į Lietuvos laisvę, o einant juo bus „remiamasi parlamentinės kovos būdu“. Tačiau, anot pranešėjo, „nepriklausomybės skelbimas nesąs šiuo metu pribrendęs. Nepriklausomybė ateisianti pati.“⁷ Tai reiškė evoliucinį kelią į Lietuvos laisvę. Tokiam samprotavimui būta priežasčių, nes Lietuvos padėtis, lyginant su kitomis Rytų Europos šalimis, pavyzdžiui Lenkija, buvo kitokia. Lietuva priklausė SSRS, kuri, pasak Landsbergio, yra „kolonialistinė ir brutali“. A. Terleckas akcentavo tarptautinės teisės kelią, kuris atvestų Lietuvą į nepriklausomybę. Pasak jo, „neįmanoma, kad be tarptautinio spaudimo Sovietų Sąjunga paleistų Pabaltijį iš savo nagų“. Dar pažymėta, kad „nėra

¹ Šia sąvoka autorius įvardija visus lietuvių išeivius, siekusius nepriklausomos Lietuvos valstybės atstatymo.

² Ardys J. Išeivijos susitikimas su Lietuva // Į Laisvę, 1989, Nr. 106, p. 65.

³ VLIK – susikūręs 1943 m. vokiečių okupuotoje Lietuvoje kaip rezistencinė organizacija, savo veiklą tęsė Vakaruose. Greta pagrindinio tikslo – atkovoti Lietuvos nepriklausomybę – rūpinosi ir politiniais išeivijos reikalais. 1992 m. įtvirtinus Lietuvos Respublikos tarptautinių pripažinimą, savo veiklą nutraukė.

⁴ PLB – visų lietuvių išeivių organizacija, 1958 m. apjungusi Vakarų demokratinės šalyse įsikūrusius lietuvių, iš pradžių veikusi kaip nepolitinis darinys. XX a. 7 deš. išitraukė į Lietuvos laisvinimo veiklą.

⁵ ALT – įsteigta iškart po sovietų okupacijos 1940 m. ir jungia JAV lietuvių organizacijas, siekusias Lietuvos nepriklausomybės.

⁶ Pleškys A. VLIK'o pirm. dr. K. Bobelio pranešimas iš Gotlando salos konferencijos // Lietuvių balsas, 1989 m. rugsėjo 23 d.

⁷ Ardys J., Išeivijos susitikimas su Lietuva, p. 66–67.

racionalu skirti ekonominį savarankiškumą nuo nepriklausomybės“, nes apie ekonominį savarankiškumą galima kalbėti tik atkūrus valstybės nepriklausomybę. Lietuvos komunistų partijos organizacijai atstovavęs J. V. Paleckis atvirai pareiškė, kad „partija stovinti už pilną Molotovo–Ribentropo pakto pasmerkimą, bet tas pasmerkimas negrąžins Lietuvos į 1940 metus“. Šiuo metu, anot kalbėtojo, Lietuvai „durys į nepriklausomybę esančios dar uždaros“, todėl būtų tikslinga pasinaudojus Konstitucija, kuri nedraudžia nepriklausomybės, „surasti mechanizmą, kaip tas duris atrakinti“¹. Iš esmės šis svarstymas irgi atitiko parlamentinį kelią į Lietuvos laisvę. Gotlando svarstybose buvo įsitikinta, kad tėvynainiai „gali su Maskva susitarti dėl Lietuvos nepriklausomybės vienokio ar kitokio atsiekimo. Ir jie eis tuo keliu.“ Svarstant sovietų kariuomenės buvimo Lietuvoje klausimą, neatmesta galimybė būsimai Lietuvos vyriausybei tartis su SSRS dėl karinių bazių, kurios „galėtų būti tam tikrose vietose, rajonuose“ ir kurios „bus apmokamos ir valstybė turės pajamas“². Dar vienas faktas, kurį išryškino Gotlando susitikimas, – tai liudijimas apie susiskaldžiusią Lietuvos komunistų partijos organizaciją, turinčią bent du blokus – konservatyvųjį ir liberalųjį. Pastarasis linko prie siekiančiųjų Lietuvai nepriklausomybės ir rengėsi „veikti Lietuvos išlaisvinimo darbe“³.

Šiame susitikime aptariant perspektyvos modelius, buvo sutartos tolesnės Lietuvos jau ne laisvinimo, bet išsilaivsinimo veiklos gairės, kurios nebuvo skelbiamos žiniasklaidoje. Lietuvos diplomatinė tarnyba⁴ yra įvardijusi tai devyniais punktais. Pirmą, atsižvelgiant į realias aplinkybes, dalinis sovietų kariuomenės pasitraukimas iš Lietuvos. Antra, atsisakymas įjungti buvusios Rytų Prūsijos teritoriją į Lietuvą. Trečia, nesteigti LPS atstovybių užsienyje, o atstovavimą pavesti VLIK'ui. Ketvirta, VLIK'as pripažįstamas krašto rezistencijos atstovybe užsienyje. Penkta, rekomenduota sudaryti Lietuvos koordinacinį komitetą, į kurį įeitų ir VLIK'as. Šešta, Lietuvos atstovus pakviesti dalyvauti Amerikos lietuvių kongrese ir VLIK'o metiniame seime. Septinta, neakcentuotas sovietų okupacijos nepripažinimo reikalas. Aštunta, LKP atstovas prognozavo, kad Lietuvos tolesnė padėtis, t. y. nepriklausomybės klausimas, „paaiškės“ 1989 m. rudenį (matyt, tokiam įvardijimui poveikio turėjo rengiamasis partijos suvažiavimui). Devinta, atšaukti Algio Klimaičio įgaliojimus veikti LPS vardu⁴.

¹ Ten pat, p. 69–70.

² Pleškys A. VLIK'O pirm. dr. K. Bobelio pranešimas iš Gotlando salos konferencijos (tęsinys) // Lietuvių balsas, 1989 m. spalio 7 d.

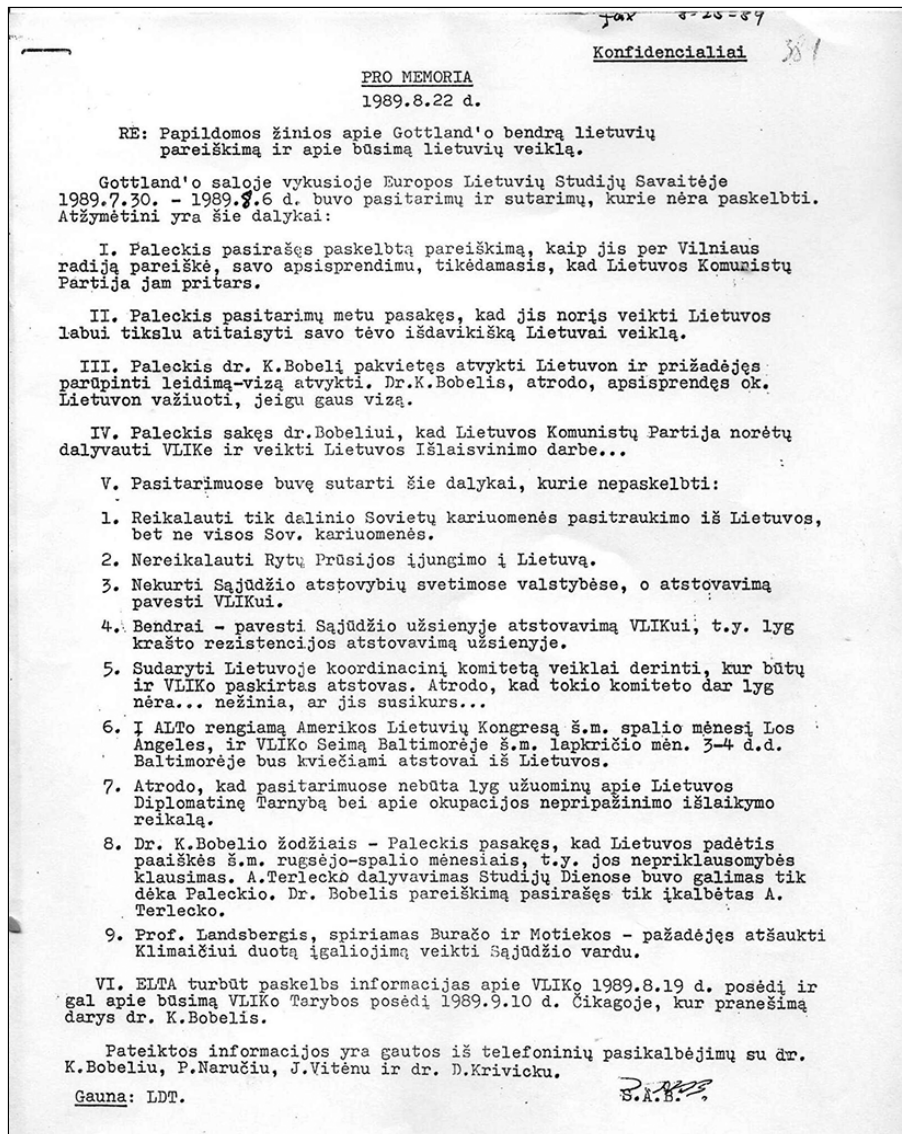
³ Pro Memoria. S. A. Bačkis. 1989 08 22 // Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LVCA), f. 656, ap. 2, b. 685, l. 384.

⁴ Nepriklausomos Lietuvos (1918–1940) diplomatinė tarnyba, išlikusi užsienyje ir veikusi iki 1991 m. Išsaugojo 1918–1940 m. Lietuvos Respublikos valstybingumo tęstinumą.

⁴ Pro Memoria. S. A. Bačkis. 1989 08 22 // LVCA, f. 656, ap. 2, b. 685, l. 384.

Stasys Antanas Bačkis Lietuvos pasiuntinybėje Vašingtone.

Nepaisant visų skirtubių, esmingiausias šios istorinės Europos lietuvių studių savaitės pasiekimas yra jos metu priimtas Gotlando komunikatas, kuriuo galutinai sutarta, kad „visų pasaulio lietuvių gyvybinis tikslas yra nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimas“¹. Dokumentą pasirašė VLIK'o pirmininkas K. Bobelis, PLB vicepirmininkė I. Lukoševičienė, LLL pirmininkas A. Terleckas, LPS seimo tarybos pirmininkas V. Landsbergis, LPS seimo tarybos nariai: A. Buračas, Č. Kudaba, K. Motieka, LKP CK ideologijos skyriaus vedėjas J. V. Paleckis.

Gotlando susitikimas pademonstravo tiek laisvosios lietuvių, tiek lietuvių tautos, gyvenančios už „geležinės uždangos“, bendrą siekį dėl Tėvynės ateities ir pasiryžimą veikti išvien vardan jos išsilaisvinimo. Be to parodė, kad įmanomas sutarimas nepriklausomai nuo politinių pažiūrų – tiek tarp išeivijos ir tautos, tiek tarp skirtingų Lietuvos politinių pajėgų ir judėjimų (LLL, LPS, LKP liberalaus bloko). Dar daugiau tas sutarimas liudijo vienybę ir rodė kelią į visų jų veiklos sutarimą siekiant visiškos Lietuvos nepriklausomybės, atmetant bet kokius suverenumus ir naikinant takoskyrą tarp atskirų organizacijų. VLIK'as, palaikydamas tiesioginius ryšius su Lietuvos politinėmis grupėmis (Lietuvos Helsinkio grupė, Lietuvos laisvės lyga – šios organizacijos minimos pirmiausia)², toliau skatino bendradarbiavimą su laisvosios lietuvių politiniais veiksniais (ALT, PLB).

Iš rengiamos knygos „Lietuvos laisvinimas Vakaruose po Helsinkio akto“

¹ XXVI-oje Europos lietuvių studių savaitėje paruoštas komunikatas // Eltos informacija (speciali laida), 1989 m. rugpjūčio 7 d.

² Pleškys A. VLIKo pirm. dr. K. Bobelio pranešimas iš Gotlando salos konferencijos // Lietuvių balsas, 1989 m. rugsėjo 23 d.

RAMŪNAS BOGDANAS

KELETAS PIRMŲJŲ ŽINGSNIŲ LINK SKANDINAVIJOS

Tuoj po 1990 m. kovo 11-osios, kada Emanuelis Zingeris tapo Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Užsienio reikalų komiteto pirmininku, susėdome jo kabinete pasitarti.

Aš buvau eilinis Sąjūdžio narys, galima sakyti, iš antrojo ešelono. Su Emanueliu susidraugavome prieš keletą metų, kai man, dirbusiam „Vagos“ leidyklos Lietuvių literatūros palikimo ir raštų redakcijoje, atiteko redaguoti jo parengta Lietuvos žydų apsakymų antologija.

Vėliau talkinau Arvydui Juozaičiui redaguojant „Sąjūdžio žinias“ (nes dirbau „Vagos“ leidykloje su puikiais lietuvių kalbos žinovais), dirbau kitus darbus, kuriuos dirbo tūkstančiai sąjūdiečių visoje Lietuvoje. Užsukdavau į Sąjūdžio būstinę tuometiniame Lenino (dabar Gedimino) prospekte 1. Dažniausiai į informacijos centrą. Jam vadovavo iš Čikagos atvažiavusi savanorė mano bendraamžė Rita Dapkutė, kuri Amerikoje užaugo didesne Lietuvos patriote negu daugybė vietinių mūsų kartos lietuvių. Jos biure gaudavau informacijos apie būsimus renginius, įvykius, kurių neskelbdavo oficiali spauda (ypač apie sąjūdiečių persekiojimus provincijoje).

Be to, ji man leisdavo pasinaudoti fakso aparatu, kad išsiųsčiau savo angliškai rašytus straipsnius į Oslą, nes suprato, kaip svarbu viešinti mūsų siekius, viltis ir pastangas. Tuo laikotarpiu apie tai, kuo gyvena Lietuva, rašiau straipsnius į vieną populiariausių Norvegijos dienraščių „Dagbladet“. Skaitytojams buvo įdomu, kad vos už tūkstančio kilometrų nuo jų, ten, kur tarsi nieko nebuvo, tik Rusija, pasirodė esantis pamirštas kraštas ir pamiršta tauta, kuri prabilo vis stipresniu balsu.

„Dagbladet“ užsienio skyriaus redaktoriaus Arvido Brynės (Arvid Bryne) dėka norvegai buvo privilegijuoti skaitytojai. Pasaulio agentūros pranešdavo daugiausiai apie TSRS liaudies deputatų nuo Lietuvos žygius ir kalbas Maskvoje, o „Dagbladet“ supažindino su ištakomis. Kartkartėmis atsiųsdavo savo žurnalistus poromis – rašantysis ir fotografas, o aš rašydavau nuolat, nes įvykis vijo įvykį.

Po pergalingų Sąjūdžiui rinkimų buvau gavęs leidimą įeiti į Aukščiausiąją Tarybą. Mačiau pasirengimą didžiajam balsavimui dėl Nepriklausomybės atkūrimo, šnekinau ir diskutavau su tais, kuriems reikėjo priimti sprendimą, dalydavomės nuomonėmis su pulku tarptautinės spaudos atstovų, kurių buvo sugužėję į Vilnių, nes buvo aišku, jog vyksta neeiliniai įvykiai. Visos *perestroikos* smaigalys persikėlė į Lietuvą, kur Maskvos palaimintas pančių atpalaidavimas ir tiesos kalbėjimas artėjo prie loginės išvados.

Stovėjau Aukščiausiosios Tarybos posėdžių salės balkone, kada vėlų kovo 11-osios vakarą buvo paskelbti balsavimo rezultatai. Džiaugiasi kartu su kitais, tačiau balsavimas tebuvo kelio pradžia. Reikėjo grįžti atgal į Europą, iš kurios buvome pagrobti prieš 50 metų.

Todėl po kelių dienų atsidūriau pas Emanuelį. Tinkamų užsienio politikos specialistų Lietuvoje nebuvo. Tokie žurnalistai, kaip Česlovas Juršėnas, turėję iš sovietų valdžios leidimus gauti daugiau informacijos negu jų paprasti kolegos, buvo ištreniruoti viską vertinti per sovietinės ideologijos prizmę ir tomis dienomis jų, kaip savanorių talkintojų, arti nesimatė.

Vienas iš daugelio valstybės atkūrimo darbų buvo prieš 50 metų nutrauktų tarptautinių ryšių atkūrimas. Štai todėl mudu, du filologai, sėdėjome E. Zingerio kabinete ir svarstėme, kokių žingsnių imtis. Jis mane ragino jungtis į užsienio politikos sritį.

Laisvai kalbėjau angliškai, nes šios kalbos mokiausi nuo ketverių metų – mano teta buvo anglų kalbos dėstytoja, o po to įstojau į J. Jablonskio vidurinę mokyklą Kaune, kur anglų kalbos buvo mokoma nuo pirmos klasės. Tais laikais mokančių angliškai buvo vienetai. O jei dar ši tą daugiau žinantis bent apie vieną Vakarų šalį – tai jau visai asas. Tiesiog nebuvo iš ko rinktis.

Dar nebuvau atsakęs Emanueliui į pasiūlymą dirbti Užsienio reikalų komitete ir rutuliojau galvoje galimą likimo posūkį, kai koridoriuje sutiktas dešinioji Aukščiausiosios Tarybos Pirmininko ranka Artūras Skučas pasikvietė mane į tualetą parūkyti, kadangi Aukščiausiojoje Taryboje kitur rūkyti buvo draudžiama. Užtraukęs dūmą, jis papasakojo renkas komandą Pirmininkui ir ištarė sakinį, kuris pakeitė visą tolesnį mano gyvenimą: „Ar sutiktum kuruoti išorės politiką?“

Perklausiau, ar taip jis vadina užsienio politiką, ir Artūras paaiškino savo termino logiką: jeigu yra vidaus reikalai apie tai, kas šalies viduje, tai visi tarptautiniai ryšiai yra išorės reikalai. Paprašiau bent dienos pagalvoti. Dieną davė, bet ne daugiau: reikia dirbti, laikas nelaukia. Nesėdėsime pasiskelbę nepriklausoma valstybe ir nelauksime, kol kažkas kažką padarys. Artūro skubinimą supratau be išlygų.

Jau buvau lankęsis Norvegijoje, nemažai bendravęs su žiniasklaidos atstovais ir žinojau palankumą mūsų siekiams. Todėl pasiūliau Emanueliui pradėti nuo Norvegijos. „Idomu“, pasakė jis. „Juk jie vikingų palikuonys, turėtų būti išsaugoję protėvių drąsą. Dabar jie NATO, rusai nelabai galės jiems pagrasinti. Pabandome. Einu pas Landsbergį ir papasakosiu.“

Pirmoji Lietuvos parlamento delegacija Norvegijoje prie Stortingo rūmų. Iš kairės: Ramūnas Bogdanas, Laima Andrikienė, Emanuelis Zingeris. 1990 m. kovo 27 d. Straipsnio nuotraukos iš autoriaus asmeninio archyvo.

Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkas Vytautas Landsbergis išklaušė Emanuelio pasiūlymą ir paprašė pakviesti mane. Išdėsčiau jam savo planą rasti priėjimą prie Norvegijos politikų per mano ryšius su norvegų žurnalistais. V. Landsbergiui pasirodė visai perspektyvu ir jis paragino imtis darbo.

Iš Emanuelio tarnybinio telefono pasiskambinau į Oslą „Dagbladet“ dienraščio užsienio skyriaus vadovui A. Brynei. Apie jo nuotaikas gali spręsti iš to, kaip jis vertino mano atvežtą jam suvenyrą iš Lietuvos: per visą mūsų kovos dėl laisvės metų savo kabinete jis buvo pasikabinęs garsų plakatą su spalvota Lino Kazėno nuotrauka, kur jaunutė mergina mojuoja trispalve virš niūrios šalmuotų sovietų kareivių užtvaros.

Beje, prisiskambinti iš Lietuvos į užsienį, išskyrus TSRS, tada buvo labai nepaprasta. Kas tam pasiryždavo, turėdavo užsisakyti pokalbį iš anksto, jam paskirdavo laiką po dienos ar kelių, kada bandys sujungti. Jei tuo metu ragelio niekas nepakels, pakartotinis skambutis vėl turi būti užsakomas. Tačiau skambinant Aukščiausiosios Tarybos telefonais, reikalai labai paspartėdavo. Dalis valdžios įstaigų turėjo ryšio prioritetą, ir Aukščiausioji Taryba buvo tame sąraše. Todėl užsakę pokalbį su abonentu Osle, sujungimo sulaukėme po pusvalandžio. Tada tai atrodė neįtikėtina prabanga.

A. Brynė telefonu išklaušė mano prašymą ir pažadėjo padėti. Jis irgi suprato, kad laikas nelaukia: pasaulio televizijos rodė kadrus apie kariuomenės judėjimus Lietuvoje, skraidančius virš Vilniaus karinius sraigtasparnius, kurie kūrė pakibusios grėsmės atmosferą.

Greitai gavau atsakymą, kad jam pavyko, ir įkandin atėjo kvietimas Lietuvos Respublikos (ne LTSR) Aukščiausiąjai Tarybai atsiųsti delegaciją į Oslą. Kvietimą pasirašė nedidelės, tačiau parlamente frakciją turinčios kairiųjų socialistų (SV) partijos pirmininkas Erikas Solheimas (Erik Stolheim). Vėliau jis pasuko į tarptautinius vandenis, ir šiuo metu yra Jungtinių Tautų Aplinkosaugos programos vykdomasis direktorius.

Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas nusprendė komandiruoti į Oslą Užsienio reikalų komiteto pirmininką E. Zingerį, komiteto narę Laimą Andrikienę ir mane, kaip lydinčią asmenį.

L. Andrikienė buvo pasirinkta ir todėl, kad ji turėjo atlikti dar vieną užduotį. Prieš kelerius metus ji, kaip ekonomistė, stažavosi Jungtinėje Karalystėje, palaikė gerus ryšius su vietos lietuvių išeivija ir net pažinojo kai ką iš anglų politikų. Todėl jai buvo pavesta nuskraidinti į Londoną V. Landsbergio laišką Didžiosios Britanijos premjeriui Tečer (Margaret Thatcher).

Osle mus pasitiko vos keli žmonės. Iš politikų buvo tik E. Solheimas, kuris pasirodė esąs beveik mūsų – trisdešimtmečių – vienmetis. Tačiau buvo ir spaudos atstovų, tad kitą dieną Norvegijos laikraščiai kaip didžiausią sensaciją paskelbė apie laisvę paskelbusios tautos atstovų atvykimą. Susidomėjimas buvo toks didelis, kad į susitikimus mus kvietė visos parlamentinės partijos, Norvegijos premjero valstybės sekretorius, užsienio reikalų ministras Kjelis M. Bondevikas (Kjell Magne Bondevik), kuris vėliau buvo dukart Norvegijos ministras pirmininkas. Šliuzai atsivėrė, ir plūstelėjo tokia palaikymo banga, kokios net nesitikėjome.

Sukruto visa Skandinavija. Per Danijos ambasadą Osle tą pačią dieną atėjo kvietimas į Daniją. Rytoj pat. Buvome biedni kaip bažnyčios pelės, kišenėse turėjome po kokius penkiolika dolerių dienpinigių, tačiau materialinių klausimų nekilo: bilietais ir visomis išlaidomis pasirūpino kvietėjai. Kaip man vėliau pasakojo tuometinis Danijos užsienio reikalų ministras Ufė Elemanas-Jensenas (Uffe Ellemann-Jensen), tai buvo jo asmeninis sprendimas, nes jam reikėjo informacijos iš pirmų lūpų, kad tiksliau formuluotų Danijos poziciją Lietuvos atžvilgiu po Kovo 11-osios Akto.

Vėliau U. Elemanas-Jensenas tapo vienu iš mūsų bylos advokatų įvairiuose tarptautiniuose politikų susitikimuose. Ir iki šių dienų jis išsaugojo ryšius su Lietuva. Skirtingai nuo

Norvegijos, Danija buvo ne tik NATO, bet ir Europos Bendrijos narė, todėl per Kopenhagą tiesioginė informacija galėjo sklisti kitoms Bendrijos narėms užsienio reikalų ministrų lygiu. Ministerijoje U. Elemanas-Jensenas sukūrė specialų etatą patyrusiam diplomatui, kuris stebėjo situaciją Baltijos šalyse ir palaikė tiesioginius ryšius su jomis.

Kitą rytą Laima išskrido į Londoną, o mudu su Emanueliu – į Kopenhagą. Dar vieną kvietimą gavome iš Švedijos tebebūdami Danijoje, kur per vieną dieną turėjome tiek interviu, tiek žiniasklaidos dėmesio ir tiek politinių susitikimų, lyg būtume aukščiausio lygio žvaigždės. Žinodami Emanuelio žydišką kilmę, mus spėjo pristatyti net vyriausiajam Danijos rabinui, kuris palaimino mūsų žygį.

Skandinaviška logistika dirbo kaip laikrodinis. Vakare išsunkti iš citrinos grįžome į Oslą, o rytą jau skridome į Stokholmą, kur prie mūsų iš Londono prisijungė Laima Andrikienė, atvirai išdėsčiusi Švedijos užsienio reikalų ministrui Stenui Sturei Andersonui (Sten Sture Andersson), kad yra gera proga nuplauti Švedijos gėdą, kurią užtraukė aklas neutralumo politikos laikymasis.

Švedų televizija tomis dienomis rodė dokumentinius kadrus, kaip Švedija karo pabaigoje gręžia atgal į jūrą laivus, pilnus žmonių, tik ką pabėgusių iš Baltijos valstybių nuo Raudonosios armijos, kaip tie žmonės šoka per bortą į šaltas bangas, kad tik nebūtų grąžinti. Ir visi žiūrovai suprato, kokių kančių sulaukė tie Švedijos atstumtieji pabėgėliai.

Ministras malėsi kėdėje, bandė išlaužti kažką panašaus į susitaikymo šypsena, bet negalėjo per daug prieštarauti dėl tokio nediplomatiško tiesos kalbėjimo: už ministerijos durų Švedijos visuomenė šikart reikalavo iš savo valdžios solidarumo su kaimynais kitoje Baltijos jūros pusėje. Ir iš tikrųjų švedai ėmėsi praktinių mūsų palaikymo darbų.

Jie puikiai išnaudojo savo gėdingą Baltijos kaimynų okupacijos pripažinimą – Švedijos konsulas Leningrade Larsas Fredenas (Lars Freden) nuolat kursavo tarp Vilniaus, Rygos ir Talino ir buvo geriausiai informuotas Vakarų diplomatas. Jo pranešimais Švedija dalijosi

Norvegijos Užsienio reikalų ministerijoje. Iš kairės: Ramūnas Bogdanas, Kjelis M. Bondevikas, Knutas Volebekas, Laima Andrikienė, Emanuelis Zingeris. 1990 m. kovo 28 d.

ir su partneriais, nes pastarieji dėl okupacijos nepripažinimo politikos negalėjo siųsti pas mus TSRS akredituotų savo diplomatų, o diplomatiniai santykiai dar nebuvo atkurti, tad ir diplomatai negalėjo būti akredituoti Baltijos valstybėse.

Nustebę sužinojome, kad Stokholme ką tik lankėsi Lietuvos Aukščiausiosios Tarybos deputatas Vladimiras Beriozovas, dešinioji A. Brazausko ranka – LKP antrasis sekretorius. Tai miniu savo *pro memoria* apie šitą kelionę. Ataskaita pateko į Seimo Užsienio reikalų komiteto archyvus, kur ją prieš keletą metų surado E. Zingeris, tačiau vienas puslapis iš jos yra paslaptinai dingęs – būtent tas, kuris ėjo po sakinio apie V. Beriozovo pėdsaką Stokholme 1990 m. pavasarį. Gal ten buvo detalių, kurių dabar neatsimename. Taip ir liko mįslė, kas jį siuntė, kaip jis gavo vizą ir už kokias lėšas keliavo. Nežinomi ir kelionės tikslai, nes Aukščiausiosios Tarybos vadovybė apie ją informuota nebuvo.

Mūsų trijulė tapo pirmąja oficialia Lietuvos Respublikos delegacija į Vakarus po 50 metų priverstinės pertraukos. Tos pačios 1990 m. kovo 22 d. posėdyje Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas delegavo antrą grupę kita kryptimi – į Lenkiją, su kuria Sąjūdis per „Solidarumą“ turėjo glaudžius ryšius. Brėžėsi pirmieji užsienio politikos prioritetai.

Trečioji kryptis buvo santykiai su TSRS, bet ten mūsų laukė ateinančių tik su balta vėliava. A. Brazauskas ją nešiojosi kišenėje, pasiruošęs bet kada išskleisti, tačiau V. Landsbergio, faktinio valstybės vadovo, pozicija buvo tokia, kad į Kremlių eisime taikiai derėtis ne su balta vėliava, o su trispalve.

Po pirmosios kelionės pasinėriau į kasdienį rutininį darbą: tarimaisi dėl V. Landsbergio vizitų, tarptautinis susirašinėjimas, Lietuvos draugų paieškos, argumentų rinkimas mūsų laisvės reikalui paremti ir t. t. Naktimis skaičiau knygas apie užsienio politiką, kurių parūpindavo užsienio lietuviai. Jaučiau, kad labai praverstų didesnis teorinis bagažas. Papasakojau apie tai savo bičiuliui, tam pačiam A. Brynei iš Oslo.

Netrukus jis pranešė man radęs gerą būdą greitai ir efektyviai pasitobulinti. Vasarą Oslo universitetas organizuoja kursų užsieniečiams, per kuriuos skaitomos paskaitos įvairiomis temomis. Viena iš temų buvo Šiaurės šalys ir jų užsienio politika.

Savo norą kelis mėnesius pasitobulinti išdėščiau V. Landsbergiui. Jis kiek pasiraukė, tačiau sutiko, su sąlyga, kad tiems keliems mėnesiams surasiu, kas mane pavaduos. Darbų buvo begalės, ir negalėjau viską metęs išvykti. Susitariau su Virgilijumi Savickiu, kuris dirbo AT Informacijos skyriuje, o prieš tai buvo „Komjaunimo tiesos“, vėliau pasivadinusios „Lietuvos rytu“, vyriausiojo redaktoriaus pavaduotoju. Pristačiau jį profesoriui, šis su kandidatūra sutiko.

Kartu skrido mano žmona Daina, norėjusi išmokti norvegų kalbą ir užsirašiusi į pradedančiųjų kursus. Ji pirmą kartą atsidūrė Vakaruose. Kai tik atskridę su ja užėjome į ne patį prašmatniausią Oslo prekybos centrą „CC West“, ji apsidairė ir pravirko. Paklausiau, kas nutiko. Ji atsakė verkianti dėl to, kad iš mūsų atimtas normalus gyvenimas, kurį ji tik dabar išvydo. Aplinkui tiek daiktų, drabužių, maisto, pardavėjos šypsosi, niekam nereikia lakstyti iš darbo į eilę, kad nusipirktum gabalą bet kokios mėsos, nereikia sukti galvos, kur rasti padoresnių drabužių ar tualetinio popieriaus. Neprigrūsti autobusai važinėja tiksliai pagal grafiką, namie visada yra šiltas vanduo... Maždaug praėjus metams po šios kelionės, mano pirmoji žmona išvyko kuriam laikui su vaikais į Norvegiją ir atgal gyventi į Lietuvą nebesugrįžo.

Universiteto bendrabutyje sutikome dar keletą lietuvių. Tarp jų buvo būsimasis Lietuvos Konstitucinio Teismo pirmininkas Egidijus Kūris, užsirašęs į teisės kursą. Su juo vis pasiginčydavom, nes jam atrodė, kad Lietuvai būtų geriau, jei vietoj V. Landsbergio Aukščiausiosios Tarybos Pirmininku būtų išrinktas A. Brazauskas. Norvegų kalbos žinias tobulino ir sovietinio generolo Jono Žiburkaus anūkė Rasa, nes kažkur prieš tai jau buvo pramokusi. Džiaugiasi, kad ims rasti bent kiek užsienyje apsitrynusių kadru. Vėliau

Rasa kažkur prašapo Norvegijoje, ir Lietuvoje jos nebesutikau.

Osle gavau neįkainojamų žinių. Pagrindinį kursą skaitė profesorius Arnė Olavas Brundtlandas (Arne Olav Brundtland), kuris neslėpė remiantis Norvegijos konservatorių partiją. Jo žmona buvo ilgametė socialdemokratų lyderė Gru Harlem Brundtland (Gro Harlem Brundtland), pirmoji moteris Norvegijos ministrė pirmininkė, ėjusi šias pareigas kelias kadencijas. Brundtlandų pora man visam gyvenimui įsiminė kaip akivaizdus pavyzdys, kad politinių pažiūrų skirtumai nėra kliūtis bendravimui, netgi tokiam artimam, kaip sutuoktinių. Nežinau, ar vyras jai pasakodavo, apie ką mudu šnekėdavomės po paskaitų, nes profesoriumi buvo įdomu pabendrauti su žmogumi iš visų žinomo V. Landsbergio aplinkos. Pritardamas ryžtingam Lietuvos sprendimui Kovo 11-ąją, jis mielai dalydavosi su manimi savo įžvalgomis.

Per pirmą mūsų susitikimą Osle kovo pabaigoje ponias G. H. Brundtland buvo gana abejinga mūsų laisvės siekiams, jai labiausiai rūpėjo, ar mes nepakenksime Michailui Gorbačioviui. Faktiškai ji, aktyvi ir patyrusi Europos politinės arenos dalyvė, atstovavo vėliau nekart girdėtai didžiųjų žaidėjų pozicijai: rinkėjai mums neleisdžia numoti į jus, lietuvius, ranka, tačiau, mielieji, tik nesumaišykite mūsų dėlionės, kurioje galbūt kada nors rasime laiko ir jūsų pageidavimams.

Klausydamas paskaitų Oslo universitete, dalyvaudamas diskusijose per seminarus, nuolat galvodavau, kaip vieną ar kitą sužinotą dalyką galima būtų panaudoti praktiškai, sprendžiant Lietuvos diplomatinio pripažinimo bylą. Studijoms persiritus į antrą pusę, subrendo mintis, kad reikia kreiptis į Reikjaviką.

Pasidalinau mintimis su profesoriumi Brundtlandu, ir jis man pritarė – pabandyti verta.

Mano svarstymus labai sustiprino ir ne vien profesoriaus nuomonė, bet ir žinia, kad liepos mėnesį Kopenhagoje vykusiame ESBO susitikime Islandijos užsienio reikalų ministras visą savo kalbą skyrė Baltijos valstybių nepriklausomybės siekio gynimui ir skatino kolegas Vakaruose neužsimerkti.

Dėliodamas visus argumentus, nuėjau pėsčias ilgą kelią iš studentų miestelio pro olimpinį 1956 m. žaidynių stadioną iki „Dagbladet“ redakcijos, kuri buvo įsikūrusi pačiame centre, netoli parlamento. Pagal tuometines pajamas, kurias gaudavau Lietuvoje, tramvajaus bilietas atrodė kosminė kaina, todėl nusprendžiau eidamas ir pamąstyti, ir nesišvaistyti pinigais.

Buvau susitaręs su A. Bryne, kad leis paskambinti į Vilnių. Iš jo kabineto susisiečiau su V. Landsbergiu.

Nors M. Gorbačioviui buvome blogiečių valdžia, Maskvos operatorės jungdavo pakankamai greitai – dirbant vidurkis siekė kokias dešimt minučių. Tiesa, kalbėdamas visada įsivaizduodavau, kad klausosi ir trečia ausis, o kažkur sukasi juostinis magnetofonas. Bet ką darysi – kitos alternatyvos nebuvo, ir kalbėdamas kaupiau kažkokiam KGB archyve duomenis galimai bylai prieš mane dėl socialistinės tėvynės išdavimo.

Kas kalbėjo telefonu, o kas darė kitus darbus, tačiau visi žinojome, kad pralaimėjus laisvės reikalui mūsų tikrai nepaglostys. Atsimenu, Aukščiausiosios Tarybos Pirmininko pavaduotojas Kazimieras Motieka tais metais man pasakojo gavęs paliudijimą iš patikimų šaltinių, jog Sibire mums jau atnaujinti barakai.

Larsas Fredenas

Priimi tokią naujieną ir toliau darai, kas priklauso, kad įdirbis liktų kuo didesnis. Nesikalbėdavome, pavyks ar nepavyks. Tikėjome, kad anksčiau ar vėliau vis tiek pavyks. Jei ne mums, tai tiems, kurie ateis po mūsų. To užteko, kad nepanikuodami dirbtume vardan Nepriklausomybės.

Laimei, V. Landsbergis buvo kabinete, o ne posėdžių salėje, ir jo sekretorė iškart mus sujungė. Iš klausė mano argumentus ir ilgai negalvodamas davė žalią šviesą veikti, pridėdamas dar keletą savo patarimų dėl planuojamos misijos.

Jis jau buvo išmokęs neatidėlioti rytojui to, ką dar galima padaryti šiandien. Todėl čia pat, ant bičiulio darbo stalo gulinčioje Oslo telefonų knygoje susiradau Islandijos ambasados numerį ir paskambinau. Prisistačiau kaip V. Landsbergio patarėjas užsienio politikai, esu Osle ir norėčiau pasimatyti su ambasadoriumi.

1990 m. vasarą aiškinti, kas toks yra V. Landsbergis, nei diplomatams, nei tarptautiniais reikalais užsiimantiems Europos politikams, ypač Skandinavijoje, nebereikėjo – visi jį pažinojo. Išgirdęs klausimą, kada man būtų patogiu, pagalvojau apie tolimą kelią pėsčiomis į centrą iš studentų bendrabučio. Be to, jaučiau emocinį pakylėjimą, kad mano sumanymui pritarė V. Landsbergis, ir pasielgiau taip, kaip ir jis būtų pasielgęs.

„Man būtų patogiu dabar. Esu netoli, „Dagbladet“ redakcijoje.“ Tai buvo maža gudrybė – atsisakinėti V. Landsbergio patarėjui, kada galbūt girdi norvegų žurnalistai, vadinasi, rizikuoti sulaukti skandalingos antraštės rytoj. Tada nežinojau, kas yra diplomato galvoje, bet šiandien manau, kad ne dėl to ambasadorius sutiko iškart mane priimti.

Ambasada buvo įsikūrusi ketvirtame modernaus pastato aukšte netoli Karaliaus rūmų. Buvau labai maloniai sutiktas ir išklausytas. Pirmiausia pabrėžiau, kad visa Lietuva žino Islandijos parlamento pareiškimą, priimtą tuoj po mūsų Kovo 11-osios akto, ir kokie dėkingi esame už šį palaikymą. Pasakiau skaitęs pranešimus apie jų užsienio reikalų ministro stiprų pasisakymą Baltijos valstybių labui birželio 6 d. Kopenhagos forume.

Kad būtų solidu, kaip galėdamas oficialiau pranešiau ambasadoriui, kad veikiu Aukščiausiosios Tarybos Pirmininko V. Landsbergio įgaliotas ir norėčiau užmegzti ryšius su atitinkamais Islandijos Respublikos pareigūnais. Juk jokių įgaliojimo raštų neturėjau, tiesiog jis turėjo patikėti mano žodžiais.

Kalbėjomės gerą valandą. Atsisveikindamas ambasadorius paklausė, kada baigsis mano kursai, ir patarė pasiskambinti arba užėiti po trijų dienų.

Antrą kartą į Islandijos ambasadą važiauvau tramvajumi, nes užtrukau paskaitose ir bijojau pavėluoti iki darbo pabaigos. Nusprendžiau neskambinti. Tegul pasako Reikjaviko sprendimą, koks jis bebūtų, žiūrėdamas man į akis.

Atsakymas viršijo mano lūkesčius. Laimei, ambasadorius iš pradžių pasodino mane į krėslą, antraip būčiau apvirtęs aukštieji ninkas iš nuostabos.

„Mano ministras laukia jūsų su žmona Reikjavike kitą dieną po jūsų egzamino Oslo universiteto vasaros kursuose. Užrašykite savo vardus, pavardes. Mes suprantame, kokioje padėtyje yra Lietuva ir kokie jūsų resursai. Dėl bilietų ir kitų išlaidų prašome nesirūpinti“, su šiaurietišku dalykiškumu išdėstė ambasadorius.

Reikjavike išbuvome tris dienas. Daugiausiai laiko mums skyrė užsienio reikalų ministro brolis Arnuras Hanibalsonas – su manimi jis buvo visą kelionės laiką. Vieną dieną apvežiojo garsiuoju turistiniu „Auksiniu žiedu“, sustojome Tingvelire, kur 930 metais buvo įkurtas Islandijos parlamentas – Altingas – ir susirinkę vikingų atstovai balsuodami sprendavo iškilius klausimus. Toje vietoje buvo paskelbta ir Islandijos nepriklausomybė. Mūsų pokalbis iškart pakrypo į šiuolaikinės parlamentinės demokratijos temą. Ir taip per visą buvimo su juo laiką: pasigroži krentančiu kriokliu ir vėl grįžti prie esminių klausimų apie tautos teisę gyventi laisvai, apie būdus tai pasiekti per derybas, apie tarptautinio palaikymo svarbą.

A. Hanibalsonas jaunystėje laikėsi radikalių kairiųjų pažiūrų ir studijavo filosofiją Maskvoje. Maoizmas, leninizmas buvo jo numylėti „arkliukai“, nuo kurių susiprotėjęs jis laiku nulipo. Atvykęs į komunistinę Meką Maskvą, jis susipažino su ten studijavusiu Bronislovu Genzeliu. Arnurui užteko keleto metų, ir jis suprato, kad gražiais žodžiais apie visuotinę lygybę tėra dangstoma totalitarinė santvarka, kur jokia demokratija net nekvepia. Tą laikotarpį jis vadino jaunatviškais ieškojimais.

Vilniaus universitete teko lankyti profesoriaus B. Genzelio filosofijos istorijos paskaitas. Man tai buvo vienas įdomiausių kursų, nes buvau mokomas mąstyti, o ne kalti vadovėlių. Vėliau B. Genzelis buvo aktyvus Lietuvos komunistų partijos, atsiskyrusios nuo Maskvos diktato, narys, dalyvavo rinkimuose ir tapo Nepriklausomybės Akto signataru. Tarp A. Brazausko ir jo nomenklatūrininkų profesorius buvo laisvamaniškas, lyg Sokratas stagnaciniuose Atėnuose. Net jo išvaizda man priminė Sokratą.

Ir štai dabar, stovėdamas ant sustingusios lavos Islandijoje, sužinau, kad mano profesorius kadaise jaunystėje bičiuliavosi su mano šiandieniniu vedliu. 1989 m. A. Hanibalsonas susirado savo studijų draugą ir paprašė pagloboti jo sūnų, kuris kaip turistą ketino atvykti į Lietuvą. B. Genzelis pasakojo, kad buvo nusivedęs bendramokslio sūnų į vieną iš didžiųjų tų metų vasaros mitingų. Šis grįžęs papasakojo tėvui, kad visa Lietuva pakilusi už nepriklausomybę, o tėvas perpasakojo sūnaus įspūdžius broliui, kuris tuomet jau buvo užsienio reikalų ministras.

Taigi mano pokalbiai Islandijoje vyko su dviem broliais, kurie turėjo patikimo liudytojo patvirtinimą, kad nepriklausomybės siekia visa tauta, o ne grupelė nacionalistų, kaip Sąjūdį visam pasauliui stengėsi piešti Maskvos propaganda.

Žmoną tomis dienomis buvo paėmusi pagloboti ministro žmona Bryndis Schram. Ji – buvusi baleto šokėja, dėl šeimos atsisakiusi menininkės karjeros, bet širdyje ja likusi. Užauginusi keturis vaikus (tris dukras ir sūnų), ji domėjosi, kokiomis sąlygomis auga vaikai Lietuvoje (mūsų berniukai buvo penkerių ir šešerių metų), klausinėjo apie moterų rūpesčius ir šurpo mūsų nuo pasakojimų. Griūvanti Sovietų Sąjunga buvo totalaus deficito šalis.

Negana to, Kremlius jau buvo įvedęs naftos produktų blokadą, siekdamas palaužti Nepriklausomybės dvasią. Bryndis puikiai suprato, ką reiškia, kada ligoninėse, operacinėse šalta, kada niekur negali nuvažiuoti, nes nėra benzino, kada nėra šilto vandens. Savo labai moteriška jautria siela ji be galo užjautė lietuvių ir piktinosi nežmoniškais Kremliaus metodais. Manau, jos pasiryžimas padėti silpnesniai ir skriaudžiamam turėjo tam tikros įtakos ir jos vyro laikysenai Lietuvos atžvilgiu.

Viešnagės metu kasdien susitikdavau su užsienio reikalų ministru ir Islandijos socialdemokratų partijos pirmininku Jonu Baldvinu Hanibalsonu. Apie partinius ryšius beveik nekalbėjome, kadangi jis buvo griežtas antikomunistas ir jo nedomino sovietinė nomenklatūra, o Sąjūdis buvo nepartinis judėjimas.

Tuo metu aš laikiausi nuostatos, kad negalime būti socialdemokratiški iš pradžių, nes pirmiausia turime sugriauti neveikiantį sovietinį socializmo modelį, o tik tada galime kurti skandinaviško tipo valstybę. Deja, nebuvo įmanoma įsivaizduoti, koks gaivalas pakils ir kiek purvo rasis laukinio kapitalizmo laikais, tačiau šiandien Lietuvos užsienio politikoje Skandinavija yra viena iš prioritetinių krypčių, ir mūsų geranoriškų kaimynų pagalba yra įvairiapusė ir neįkainojama.

Taigi mūsų pokalbių pagrindinė tema buvo nepriklausomybė ir valstybės vizija. Nuo pat pradžių J. B. Hanibalsonas siekė išsiaiškinti, ar mes suprantame, ko norime, ar mes rimtai nusiteikę ir viską įvertinę, ar esame tiesiog avantiūristai. Kaip rodė tolesni įvykiai, jis padarė teigiamas išvadas.

Pirmą kartą susitikome J. B. Hanibalsono kabinete Užsienio reikalų ministerijoje. Jis papasakojo, kad neseniai Reikjavike lankėsi kitas Baltijos valstybių atstovas – estas En-

delis Lipma (Endel Lippmaa). E. Lipma buvo akademikas fizikas, išrinktas į TSRS liaudies deputatus ir Maskvoje veikęs petys į petį su Lietuvos atstovais sąjūdiečiais. Vėliau J. B. Hanibalsonas man prisipažino, kad jam didžiulį išpūdį padarė tai, jog žilagalvis akademikas estas ir jaunas kovotojas už laisvę su uodegėlen surištais plaukais lygiai tą patį pasakoja apie savo šalies ryžtą susigrąžinti nepriklausomybę ir apie ne smurtinius, o teisinius būdus valstybingumui atkurti.

Kitu laiku mane globojo Užsienio reikalų ministerijos darbuotojai ir Arnuras Hanibalsonas. Daug diskutavome apie autokratiją ir demokratiją žmonijos istorijoje, ir Lietuvos pasirinktas parlamentinės demokratijos kelias atrodė natūralus, neišgalvotas. Iš to savaime kilo pareiga Vakarų demokratijoms remti tokį tautos pasiryžimą, – darėme bendrą išvadą mudu su Arnuru.

Broliai Hanibalsonai buvo kilę iš gerai Islandijoje žinomos politikų giminės, kurios jau trečia karta dalyvavo socialdemokratų partijos veikloje. Tačiau su Lietuvos socialdemokratais bendros kalbos jiedu nerado ir glaudesnių ryšių neužmezgė.

Kai 2012 m. vasarą su žmona Jurga svečiavomės pas Hanibalsonus Islandijoje, iš Jono Baldvino sužinojau, kad jo brolis labai sunkiai serga, gyvena vienas ir nenori su niekuo, išskyrus artimuosius, bendrauti. Pasakiau, jog norėčiau jį pamatyti. Jonas Baldvinas pasakambino jam, ir ligonis man padarė išimtį.

Radome jį su dvišakiu permatomos plastmasės vamzdeliu panosėje. Liūdnam nusijuokęs, jis parodė į deguonies balioną mažuose rateliuose, prie kurio esąs pririštas taip, kad net į vonią turįs jį vežtis. Daugiau apie jo suirusius plaučius nebekalbėjome.

Prisiminėme senus laikus, jis džiaugėsi, kad Lietuva tapo europietiška valstybė, sakė, jog mums, lietuviams, net sunku suvokti, kaip toli atsidūrėme nuo tos padėties, kurioje buvome laisvės kelio pradžioje. Šnekėjomės ir apie dabartinę situaciją pasaulyje, apie Islandijos bankų krizės pasekmes. Pabendraavę apie valandą, pajutome, jog Arnuras pavargo. Susižvalgėme su Jonu Baldvinu ir be žodžių nutarėme, kad laikas jam pailsėti. Važiuojant atgal vairavau aš, o Jonas Baldvinas tylėdamas suspaudė Jurgos ranką ir ašarų pilnomis akimis žvelgė pro langą.

Taip jau išėjo, kad buvau paskutinis lietuvis, kuris matėsi su Arnuru, nes po kelių mėnesių jis užgeso. O tada, 1990-ųjų vasarą, buvau pirmas lietuvis, kurį sutiko jo brolis Jonas Baldvinas.

Tarp manęs ir Hanibalsonų šeimos atsiradęs ryšys nenutrūko iki šiol. Jiems buvo aki-vaizdu, kad kiekvienas sveiko proto žmogus turi stengtis ištrūkti iš tokios santvarkos, o kiekvienas doras vakarietis privalo kuo galėdamas padėti šitiems nelaimėliams, kurių taip nepagailėjo istorijos vingiai.

Šią žinią Jonas Baldvinas ir Bryndis Hanibalsonai skleidė, kur tik galėdami. Kadangi Jonas Baldvinas daug metų dirbo užsienio reikalų ministru, asmeninių ryšių turėjo ne tik jis, bet ir jo žmona, dažnai jį lydėdavusi kelionėse ir pažįstanti daugelio politikų antrąsias puses.

Iš trijų dienų mūsų pokalbių J. B. Hanibalsonas suprato, kad ne Lietuva vengia civilizuotų derybų, o Maskva tyliai stengiasi sugniuždyti nepaklusnius, galbūt net sukelti dalies gyventojų nepasitenkinimą Kremlui neparankia Lietuvos valdžia. Po keturių mėnesių visi šie mūsų apkalbėti nuogastavimai pasitvirtino, kai 1991-ųjų sausį Sovietų Sąjunga ėmėsi atviros agresijos prieš Lietuvą, panaudodama ir kariškus, ir vietinius kolaborantus, ir nepatenkintus tautinių mažumų atstovus.

Vėliau Jonas Baldvinas man pasakojo, jog po E. Lipmos ir mano apsilankymų jis davė nurodymą Islandijos Užsienio reikalų ministerijos teisininkams parengti išsamią studiją apie Lietuvos nepriklausomybės bylą tarptautinės teisės požiūriu. Jo žodžiais, detalesnio ir geresnio išaiškinimo jis nėra matęs, todėl jautėsi turįs tvirtą teisinį pagrindą ginti mūsų

Su Jonu Baldvinu Hanibalsonu Vilniuje. 2013 m. balandis.

laisvės reikalą. Po daugelio metų jis bandė tą studiją rasti – deja, nepavyko. Galbūt ji tebėra kažkur Islandijos archyvuose.

Mano vizitas baigėsi ypatingu formaliu ženklu. Paskutiniojo susitikimo metu J. B. Hanibalsonas man įteikė oficialų Islandijos premjero Steingrimuro Hermansonso (Steingrimur Hermannsson) kvietimą Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkui Vytautui Landsbergiui.

Po skrydžio iš Reikjaviko nusileidus Maskvoje, ramybės nedavė mintis, ar neatims iš manęs to brangaus laiško pasieniečiai ar muitininkai. Arba jie nežinojo, ką vežu, arba nedrįso kelti diplomatinio skandalo. Lėktuvui nusileidus Vilniuje tiesiai iš oro uosto nuskubėjau pas V. Landsbergį į Aukščiausiąją Tarybą ir įteikiau jam skirtą voką. Iki tol negalėjau jam pranešti, ką parvežu, nes visi ryšiai buvo kontroliuojami KGB ir informacija būtų nutekėjusi.

V. Landsbergis atplėšė voką. Taip, tai buvo pirmas oficialus rašytinis Vakarų valstybės kvietimas atkurtos Lietuvos Respublikos vadovui. Darbo vizitas pagal visas tarptautinio protokolo taisykles įvyko tų pačių metų rudenį.

Jonas Baldvinas Hanibalsonas 1990 m. buvo ledlaužis, kuris ėmėsi įveikti pasaulio neryžtingumą mūsų atžvilgiu, ir juo liko 1991-ųjų sausį, kada drąsiai atvyko į Lietuvą po žudynių prie Vilniaus televizijos bokšto; ledlaužio vaidmens jis ėmėsi ir 1991 m. rugpjūtį, kai pralaimėjus pučui Maskvoje, pirmasis pasaulyje priėmė sprendimą atkurti diplomatinis santykius su Lietuvos Respublika ir pripažinti jos valstybingumą.

PRISTATYMAI

TAMSUSIS LIETUVOS FOTOGRAFIJOS ISTORIJOS KAMBARYS

MARGARITA MATULYTĖ, AGNĖ NARUŠYTĖ. CAMERA OBSCURA: LIETUVOS FOTOGRAFIJOS ISTORIJA 1839–1945. VILNIAUS DAILĖS AKADEMIJOS LEIDYKLA, 2016, 768 P.

Lietuvos fotografijos istorija iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos ilgą laiką buvo (ir vis dar yra) tarsi tamsus, mažai tyrinėtas kambarys. Vienas kitas tyrinėtojas paanalizuodavo jį dominantį erdvės plotelį ir vėl užverdavo duris. Tačiau visa aprėpiančio žemėlapio niekas nedrįso nubraižyti. Aktyviausios šio žemėlapio braižytojos yra Lietuvos fotografijos tyrinėtojos, menotyrininkės, humanitarinių mokslų daktarės Margarita Matulytė ir Agnė Narušytė. Jų monografija *Camera obscura: Lietuvos fotografijos istorija 1839–1945* – pirmasis rimtas mėginimas nušviesti šį Lietuvos fotografijos istorijos periodą.

Dešimties tyrinėjimų metų rezultatas – beveik aštuonių šimtų puslapių veikalas, kurio „pagrindinis tikslas buvo išryškinti reikšmingiausias fotografijos tendencijas“. Nors darbo chronologinės ribos tiksliai apibrėžtos, autorės atsisakė chronologinio istorijos rašymo būdo. „Istorijos naratyvas kuriamas nuolat keičiant perspektyvą – nuo plačių apibendrinimų pereinant prie detalios vieno pavyzdžio /.../ analizės, nuo faktų fiksavimo iki jų reikšmės interpretavimo ir naujos sampratos formavimo, nuo fotografijos meno kanono pripažinimo iki marginalinių reiškinių vertinimo.“ Monografija papildyta kitų autorių tyrimais, padedančiais „geriau suvokti Lietuvos fotografijos istorijos procesus“.

Pavadinimas *Camera obscura* – tamsus kambarys, pasirinktas neatsitiktinai. Šis laikotarpis iki šiol buvo tamsiausia vieta. Tai sąlygojo dokumentų, šaltinių trūkumas, jų nepatikimumas. Autorių dėka daugelis šių vietų buvo apšviestos, tačiau kai kurie svarbūs Lietuvos fotografijos istorijos momentai taip ir liko neišryškinti.

Ypač trūksta išsamesnės tarpukario Lietuvos fotografijos analizės. Keletas fragmentiškų tekstų apie to meto fotografinius procesus neparodo visos situacijos, o kai kurios to meto fotografiją kūrusios asmenybės liko monografijos paraštėse. Juk būtent Laikinojoje sostinėje kūrėsi pirmosios fotografų organizacijos, susiformavo reportažinė fotografija, įvyko pirmosios parodos, dirbo tokios asmenybės kaip Vytautas Augustinas, Petras Babickas, Antanas Naruševičius, Otto Milaševičius, Vytautas Maželis, Izidorius Girčys. Suprantama, Vilniaus fotografijos mokyklos, nors tuo laiku Vilniaus kraštas priklausė Lenkijai ir jos istoriją rašė lenkų fotografai su Janu Bulhaku priešakyje, indėlis į mūsų kultūrą yra milžiniškas. Tačiau to paties laikotarpio lietuviškoji fotografijos istorija lieka neužpildyta. O gal taip pasielgta sąmoningai, nes tarpukario Lietuvos fotografija neabejotinai nusipelno atskiros monografijos.

Tomas Ivanauskas